

А. Г. ШАБУРАКОВ

ОЙРОТ ТИЛИНИҢ
ГРАММАТИКАЗЫ
ЛА
ПРАВОПИСАНИЯЗЫНЫҢ
УЧЕБНИГИ
БАШТАМЫ ШКОЛАГА
2-чи БӨЛҮК

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЬТЫҢ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1945 J.

И.145.
с(аат)ожи
Ш12

А. Г. ШАБУРАКОВ

ОЙРОТ ТИЛИНИН
ГРАММАТИКАЗЫ
ЛА
ПРАВОПИСАНИЯЗЫНЫН
УЧЕБНИГИ
БАШТАМЫ ШКОЛАГА

2-чи БӨЛҮК

3-чи ле 4-чи КЛАССТАРГА

Ойротский ОблОНО жөптөгөн

✓
✓
✓

Эрне-Алтайская Область
• БИБЛИОТЕКА •

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1945 J.

ҮЧҮНЧИ КЛАСС.

§ 1. Эрмек.

Эрмек дегени—бойынын шүүлтезин сөстөрлө бир оос чыгара айтканы болуп жат. Кижн шүүлтезин жаньс та сөслө эмезе бир канча (группа) сөстөрлө айдар.

Темдектезе: 1) Соок. Карагуйлайт. Бу эрмектер жаньс сөстөн бүдүп жат. 2) Күс келди. Балдар жакшы үренип жат. Бу эрмектер эки, онон до көп сөстөрдөн бүдүп жат.

Кандый бир шүүлтени божодо айткан сөсти, эмезе группа сөстөрдн эрмек деп айдар.

1 задача. Бойыгар саванып эн озо бир сөстөн бүдүп турган эрмек бичигер. Онон эки, үч, төрт до онон до көп сөстөрдөн бүдүп турган эрмектер бичип алыгар.

§ 2. Тегин эрмек.

2 задача. Төмөн берилген эрмектерди кычырала, озор канча сөстөн бүткенин айдыгар. Онон көчүрнп бичийле предметти көстөп турган сөстөрнп алдынан жаньс чийüle, предметтин нени эдди, канайып турганын жартап турган сөстөрдн эки чийү тартып темдектегер.

Суу агып жат. Тана көктөнди. Жааш жаады. Талай жалтырайт. Үренчик жанды. Адам андаар. Күс болды. Балыкчы балыктады. Койон мантап жат. Жадын жаранып жат. Самолёт учуп жат.

Предметти көстөп турган сөсти баштачы деп айдар. Предметтин канайып, нени эдип турганын жартап турган сөсти айдылганы деп айдар.

Баштачыдан ла айдылганынан бүткен эрмекти тегин эрмек деп айдар.

Бу берилген ат сөстөргө айдылганын кожуп көчүрнп бичип алыгар.

Лётчик... Герой... Тракторчы... Колхозчы... Үредүчи... Аш... Суу... Тайга...

§ 3. Кениткен эрмек

3 задача. Бу берилип турган баштапкы столбиктеги до экинчи столбиктеги эрмектерди тундештиригер. Баштапкы столбиктеги

Эрмектер канча сөстөн, экинчи столбиктеги эрмектерде канча сөстөн? Эрмектерди көчүрүп бичийле баштачыларын жагыс чийүле айдылгандарын эки чийүле темдектегер.

Жай өтти.

Жараш жай өтти.

Күс болды.

Куу күс болды.

Куш жанып жат.

Куш жылу жерге жанып жат.

Эрмекте баштачы ла айдылганынан башка сөстөр кожулза, оны кениткен эрмек деп айдар.

4 задача. Буучынды көчүрүп бичип алала, кажыла эрмектин баштачызынан ла айдылганынан башка сөстөрүн алдынан чийү тартып темдектегер.

КРАСНОАРМЕЕЦТИН КУУЧЫНЫ

Бис 1942 жылдын декабрьда наступление эттибис. Мен Вася деп 19 жашту уулла коштой барып жаттым. Кенетийин Вася кыйгырып ийеле, жада түшти. Көрзөм, он колына аттырып салыптыр. Мен ого жаба жүгүрүп келеле, шырказын түргөн танып береле, оног ары жүгүрдим. Вася дезе, шырказына килебей тура жүгүрди, „Ура!“ — деп кыйгырып, бисле кожо ичкери болды. Удаган жокто бис немецтерди омордын окопаларынан чыгара сүрүп салдыбыс. Васяны дезе санчастька ийе бердилер.

§ 4. Эрмек ичинде сөстөр колболу болоры

5 задача. Стихотворениени кычырыгар. Анда неинг учуры бичилип жат. Баштапкы, экинчи, үчүнчи, төртүнчи, бежянчи, алтынчы эрмекте не бичилип жат? Анда кандый немелердин учуры бар? Күнди, күүкти, үй ле эр улусты не деп айтканын, чыгара бичип алыгар.

ЭРТЕН ТУРА

Тандакталып таң атты.

Тамырланып күн чыкты.

Арка жерде күүк этти.

Айыл сайын ыш чыкты.

Эмеген улус уй саады.

Улустар текши ишке барды.

Жердин чалыны кургады.

Кой-малы одорго чыкты.

6 задача. Эрмектерди кычырала, онын соңунда бичип алыгар.

КҮС.

Күрен күс келди. Оок жанмыр үзүк жок жаап жат. Агаштын бүрлери төгүлди. Куштар жылу жерге жанды.

7 задача. Бу сурактардын каруузын, бойы-бойыла колбелу эки сөслө бичип беригер.

Көргүзү. Күс келди. Күрөң күс.

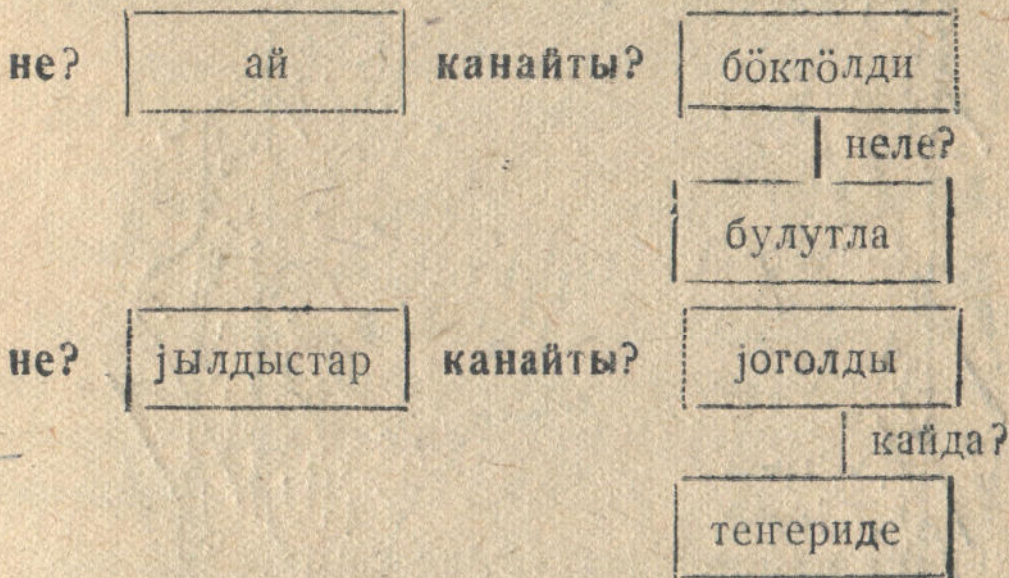
1. (Не?) келди. Күс (кандый?)
2. (Не?) жаап жат. Жапмыр (кандый?)
3. Бүрлер (канайты?) (Неин?)
4. (Нелер?) жанды (Кайдар?)

Эрмектин ичиндеги сөстөр шуулте аайынча бойы-бойларыла колболу болор учурлу. Онын колболу болгоны, сөстөрдүн кийининен сурак тургусса, жарт билдирер.

8 задача. Эрмектердин ичиндеги жартачы сөстөр эрмектин баштачызын жартап жат па? Айса айдылганын жартап жат па? Айдыгар. Эрмектердин алдында көргүзүдө берилген схемада сөстөр канайда колболуп турганын аярыгар.

Ай булутла бөктөлди. Тенериде жылдыстар жоголды. Туман өзөкти туй бөктөди. Өлөңдөги чалын мызылдады. Терс жанынан салкын келди.

Көргүзү:

9 задача. Берилип жаткан сөстөрдүн эрмектер бүдүригер. Олор бойы-бойыла колболу болор керегинде, олорды эрмектин ичинде келиштире кубултыгар. Кары букваларла базылган сөстөрдү кубултыгар.

1. Малдар, жүрүп, жат, тайгада.
2. Барды, күскүдө, андайт, анчылар.
3. Бардылар, куштар, жылу, жерге.
4. Барды, жаар, андап, адазы, тайга.
5. Бар, алтайдын, андар, тайгаларында кандый ла.

10 задача. Бу бирилип турган журуктар аайынча жапмыр деп бажалыкту куучын бичигер. Анда канча эрмек болды? Кажыла эрмекте неин кереги айдылып жат?

Баштапкы журук.

Экинчи журук.

11 задача. Берилип турган үч теманын бирүзине кыска куучын эдип бичигер. Бичиген куучывыгарда канча эрмек болды? Кажы ла эрмекте ненин керегинде айдып жат.

1. Бистин колхоз жайгыда нени этти;
2. Мен жайды канайда өткурдим;
3. Менин билем, онын ижи.

12 задача. Бу эрмектерди кычыралз, темдектеген сөстөрдү ажарыгар. Онон оморды чыгара бичип алала, кожултазынын алдына чийү тартып, темдектегер. Сөстөр кандый табышка токтогон, кандый кожулта кожулганын айдыгар.

1-кы жүзүн.	Менин	книгам	столдо	жадыры.
2-чи	»	Сенин	ручкаң	жакшы.
3-чи	»	Онын	ручказы	база жакшы.
1-кы жүзүн.	Менин	столым	туру.	
2-чи	»	Сенин	тонын	илилү.
3-чи	»	Онын	бөрүги	жок.

Эрмектин ичиндеги сөстөр жүзүндөрдү көстөп турган сөстөрлө колболу болор. Менин, сенин, онын деп сөстөрдүн кийининдеги предметти көстөп турган сөстөр жүзүннүн кожултазын алынар. (Стол — столым, -столын, -столы).

13 задача. Бу берилген эрмектерди бичип алыгар. Бичиир тушта, омордон эң озо баштапкы жүзүндеги, онон экинчи жүзүндеги эрмектерди, срангай учында үчүнчи жүзүндеги эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Эркемей өбөгөн колхозко кирди. Мен 1930 жылда колхозко киргем. Адучы, тайга жаар качан андап барарын? Сен ол бичикти бичидин бе? Мен кече бодолго бододым. Колхозчы мөрөйлөжип жат. Тракторист кыра сүрүп жат. Мен мал күдүп жадым. Сен бүгүн кайда болдын? Писатель роман бичип жат.

Эрмектер үч жүзүндөргө кубулып айдылар. Эрмектин ичиндеги сөстөр жүзүн аайынча колболу болор.

14 задача. Бу адалгыштардын кажызын ла үч жүзүнгө, жүзүвунин кожултазын кожулп өскөлдөндиригер.

Тура, тере, тал, көл.

Адалгыш сөстөр жүзүндөргө кубулып, эрмекке киргенде, мындай жүзүн кожулталары кожулар:

адалгыштардын үндү табыштары кату бололо, үндү табышка токтогон болзо, м, н, зы деп кожулталар кожулар (книга-м, книга-н, книга-зы);

адалгыштардын үндү табыжы жымжак бололо, үндү табышка токтогон болзо, м, н, зи деп кожулталар кожулар (кеме-м, кеме-н, кеме-зи);

адалгыштардын үндү табыштары кату бололо, туйук табышка токтогон болзо, ым, ын, ы деп кожулталар кожулар (кол-ым, кол-ын, кол-ы);

адалгыштардын үндү табыштары жымжак бололо, туйук табышка токтогон болзо, им, ин, и деп кожулталар кожулар (бел-им, бел-ин, бел-и).

Аjarу: эжерлү тунгак туйуктарга токтогон адалгыштарга жүзүннүн үндү табыштан башталган кожултазы кожулза, эжерлү тунгак туйук бойыннын жарт үнгүр эжерине солуна берер. Темдектезе: ат-адым, адын, ады, эт-эдим, эдин, эди.

§ 5. Эрмектердин башчызы ла айдылганы

15 задача. Кычырыгар. Канча эрмек?

Жай өтти. Жүс келди. Кар жаады. Үредү башталды. Үренчиктер уренип жат. Мастерской иштеп жат.

Эрмектин ичинде предметти көстөп, адап турган сөсти баштачызы деп айдар (жай, күс).

Предметтин канайып, нени эдип турганын жартап турган сөсти айдылган деп айдар (иштеп жат, өтти, барар, барган).

16 задача. Бу эрмектерди бичийле баштачы сөстөрүн чыгара бичип алыгар.

Пионерлер жуулды. Жуун ачылды. Колхозчылар иштеп жат. Жааш жаап жат. Салкын келди. Куштар учты. Тун өтти. Тан жарыды. Иш тыныды. Тенери күркүреген. Ишмекчилер иштеерлер. Ус темир сокты.

Жанысла баштачыдан ла айдылганынан бүткен эрмекти, тегин эрмек деп айдар.

17 задача. Точкалардын ордына эрмектин баштачызын тургузып бичигер. Керектү сөстөрдү төмөн берилген сөстөрдөн алыгар.

1 уредип жат. 2 жүгүрүп жат. 3 бичип жат. 4 кычырып жат. 5 журап жат. 6 тыштанып жат. 7 этти.

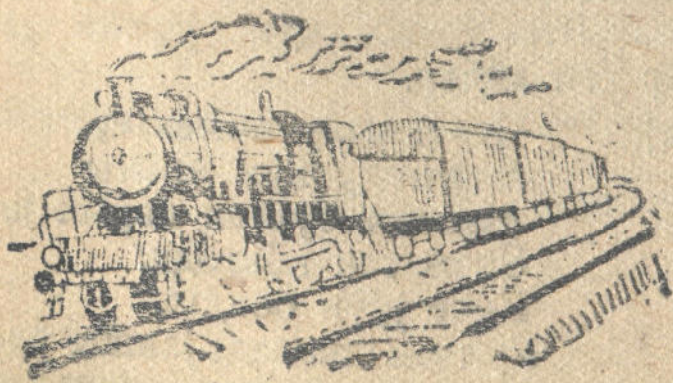
Керектү сөстөри: Үредүчи. Үренчик. Кызычак. Балдар. Ишмекчилер. Журукчы. Куук.

18 задача. Энди бу берилип турган баштачыларга келижер айдылгандарын таап, эрмектер бичип алыгар.

Ат . . . Кижн . . . Кожончы . . . Трактор . . . Мал . .
Суу . . . Кар . . . Салкын . . . Үренчик . . .

Керектү сөстөри: ойноп жат, агып жат, кожондоп жат, куучындап жат, мантады, күркүредн, жаап жат, сокты, бичип жат.

19 задача. Бу журуктарды гөрүп, эрмектер бүдүригер. Бүткен эрмектер баштачы ла айдылганынан бүткен болзын.

20 задача. Бу стихотворениени канча башка бөлүккө бөлүп салган? Казы ла бөлүктө канча эрмектен? Казы ла бөлүгине бажалык сананып таап бичигер.

ЫЛДЫНГ ОЙЛӨРИ

1

Кар кайылды
Күн узады.
Жер эриди.
Кара баарчык келди.

3.

Жер чыкталды.
Жанмыр жаады.
Өлөң саргарды.
Кара баарчык жанды.

2

Күн изиди.
Аш чечектеди.
Изу тыныды.
Арба бышты.

4.

Күн кыскарды.
Жалаң агарды.
Тош жызырады.
Куштар көрүнбей барды.

§ 6 Жартачы сөстөр

21 задача. Бу эрмектерди бичип алала, баштачы ла айдылганынан өскө сөстөрдүн алдынан чийү тартып, темдектегер.

1. Соок салкын келди.
2. Трактор кыра сүрди.
3. Анчы тайгага чыкты.
4. Жеерен ат мантап жат.
5. Тенериде жылдыстар койылды.
6. Жылу салкын согуп турды.

Эрмекте баштачы ла айдылганынан өскө сөстөр бар болуп жат. Олор баштачы ла айдылганды жартап жат. Олорды жартачы сөстөр деп айдар.

Жартачызы жок эрмектер:

Күн чыкты.
Машина барып жат.
Энем көктөди.
Жуун болды.
Уулчак үренип жат.

Жартачылу эрмектер:

Жаркынду күн чыкты.
Машина түргөн барып жат.
Энем тон көктөди.
Кече жуун болды.
Уулчак школада жакшы үренип жат.

22 задача. Кычирала эн озо баштачыны жартап турган жартачы сөстөрүн баштачызыла катай чыгара бичип алыгар. Ошон айдылганын жартап турган жартачы сөстөрүн айдылганыла катай чыгара бичип алыгар.

1. Уулчак jakшы үренип жат. 2. Кызыл мааны жайылып жат. 3. Балдар школадан жанды. 4. Жеерен ат туру. 5. Малдар аркада отоп жат. 6. Ак кар жаады. 7. Үренчиктер экскурсияга жүрди. 8. Көк өлөн өсти. 9. Колхозчылар доклад укты.

23 задача. Бичип жадала, точкалардын ордына сурактар аайынча келижер сөстөрдү бейыгар таап бичигер.

- 1. Балдар (кайдар) барды.
- 2. Анчы (нени?) октоды.
- 3. Агаштын . . . (нези?) төгүлди.
- 4. Балдар (нелү?) жынылап жат.
- 5. Үренчик . . . (неле?) бичиди.
- 6. Жаңмыр . . . (канайда?) жаады.
- 7. Кас (жайда?) эжинди.
- 8. От (жайда?) күйүп жат.

24 задача. Бу берилип турган эрмектерде точкалардын ордына жартачы сөстөр тургузып, кениткен эрмектер бүдүрүп бичигер.

Трактор . . . сүрүп жат. . . . бригада иштеп жат. . . салкын согуп жат. Куук . . . эдип жат. Мен . . . бичип жадым . . . кижин келди. Анчы. . . аттанды. Уулчак... жынылап жат. Күзөдүчи . . . күзөдип жат. Колхозчылар . . . аттанды.

25 задача. Эрмектерди бичигер. Эрмектердин жартачы сөстөри баштачыга колболу болзо, баштачы ла жартачы сөзин чыгара бичип алыгар. Жартачы сөс айдылганга колболу болзо, айдылган ла жартачы сөзин чыгара бичип алыгар.

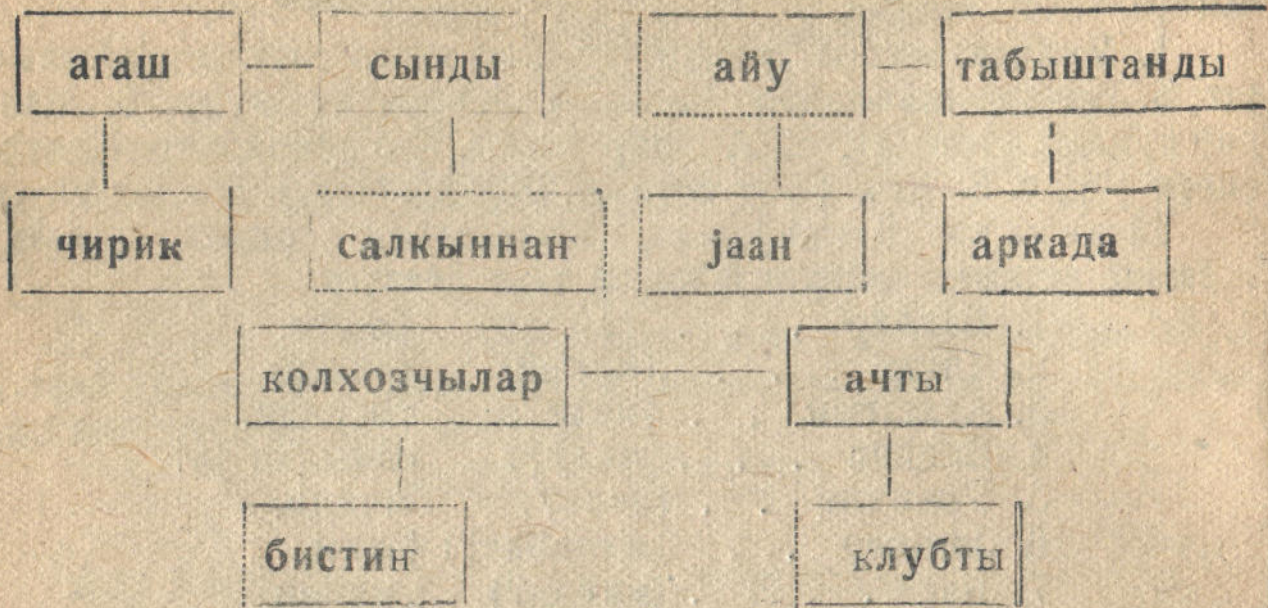
- 1. Соок кыш келди.
- 2. Суулу кар жаады.
- 3. Аркада агаш сынды.
- 4. Ач бөрү кой жиди.
- 5. Уулчак пероло бичип жат.
- 6. Керсү ийт отуру.
- 7. Кара баарчык једип келди.

26 задача. Төмөн берилген эрмектерди, көргүскөн схема аайынча, схемага вийдирип бичигер.

Кем?	үредүчи	нени этти?	үретти
			кемди?
			балдарды

Јаан кар жаады. Балдар пероло бичиген. Чиби агаш сынды. Анчы тайгага андап барды.

27 задача. Бу схемада бичиген эрмектерди жолдоп бичигер.

28 задача. Бойыгар кениткен эрмектер бичип алыгар. Јартачы сөстөрдү кажыла берилген сурактар аайынча алыгар.

Күзетчилер (нени? кайда? качан?) күзетти.

Скотогендор (нени? неле? канайда?) айдады.

Пионерлер (кайда? нени?) кычырды.

Колхозчылар (неле? нени? качан? канайда?) кести.

Ус (нени? неден? кайда?) сокты.

§ 7 Сөстин тазылы ла кожултазы

29 задача. Эки столбикте берилген сөстөрдү ајыктагар. Баштапкы столбиктердеги сөстөргө көрө экинчи столбиктеги сөстөргө кожулган үлүүзин айдып беригер. Овоң ол үлү кожулган сөстөрдү бичип, кажыла сөсти кожулган үлүзинен дефис чийү тартып бөлүгөр.

канат—канаттын
 канат—канатка
 канат—канатты
 канат—канатта
 канат—канаттан
 канат—канатла
 канат—канатча
 канат—канаттый

Сөстин кубулбас үлүзин сөстин тазылы деп айдар (канат).

30 задача. Бу берилип турган куучыны көчүрүп бичип, точкалардын ордына „колхозтын анчызы“ деп сөсти кубултып, шүүлте айынча келижер кожулта кожуп бичигер.

КОЛХОЗТЫН АНЧЫЗЫ

Андаар ой келерде . . . андап барарга шыйдынды. Айылдаш улустары андап барып жаткан . . . болушты. Ол . . . , айылдаштары узатты. Барган . . . андаар неле жепсели бар.

31 задача. Бу куучынты кычырапа, өзөн кара букваларла базылган сөстөрдү столбик эдип чыгара бичип алыгар. Сөстин кубулбас бөлүгүн кожултазынан айрып чийү тартып бөлүгөр.

К о р г у з ү: Мал-ла

Бистин колхоз мал азырап жат. Малдын азыралын жайгыда белетеп жат. Малга колхоз жылу кажаган эдип алган. Малды колхоз мөрөй ажыра жарандыраарын кичееп жат. Бу жыл колхоз малдан көп кирелте алды. Кижинин аргазы малда. Малдын жаш балазын кичүден ала кичееп жат.

Кандый ла сөс эрмектин ичинде сөстөрлө колболгондо, сөскө уланты кожулып жат. Ол кожулган улантазын кожулта деп айдар.

32 задача. Бичигер. Кожулта кожулган сөстин кожулталарын дефис ажыра бөлүгөр. Баштапкы бөлүктеги сөстөргө канча кожулта кожулган? Экинчи бөлүктеги сөстөргө канча кожулта кожулганын айдып беригер.

1. Коля школага барды. Мен книгалар кычырдым. Улус ишке чыкты. Үредүге тогус часта келип жадым.

2. Книгаларда көп солун немелер бичилип жат. Книгалар биске, бистин орооныбыста социализмнын строителствозы керегинде, куучындап жат. База капиталистический орсндордогы ишмекчи класстын жадынын ла олордын өштүлериле канайда тартыжып турганын айдып жат. Книгадан изү ле соок жерлерди билип жадыбыс, кандый ла өзүмнин летынду неменин жүрүмин билип жадыбыс.

Сөстөргө бир, эки, онон до көп кожулталар кожулар (тура-да; тура-лар-да; мал-да-ры-быс-та).

§ 8. Сөстин тазылы ла кожулталарында эрин чөйүле айдылар үндү табыштардын түнейлежери

33 задача. Баштапкы столбиктеги сөстөрдүн үндү табыштарын ажарып көрүгөр. К жы столбиктеги сөстөрдүн үндүлери эрин чөйүле айдылары айынча түнейлежип туру.

кыралу
калыды
келижер
кижилер
келип
калып

корбогон
көктөнөргө
кулузун
көмүр
болуп
көрүп

Эрин чөйүлө айдылатан үндү табыштар сөстин тазылында ла кожулталарында тунейлежип турар.

34 задача. Эрин чөйүлө айдылар үндү табыштары тунейлежип турган бир канча сөстөр санагып, бичип алыгар.

§ 9. Бириккен сөстөр

35 задача. Бу эрмектерди бичип алыгар. Карарта базылган сөстөрдү аярыгар. Онон ол сөстөрдү башка чыгара бичип алала, ол сөстөр канча сөстөн бүткөнин айдып беригер.

Бу жыл жонмойын көп болды. Жарганат уйазын жарда жазап турат. Мен Жабаганнын чөлинде болдым. Бүгүн айас күн. Боронот ло кызылгат тердибис.

Эки сөс бойларынын учурын жоголтоло, бир предметти адап турган болзо, оларды бириккен сөс деп айдар. Бичиир тужында жаба бичиир.

36 задача. Энди бу эрмектерде берилген бириккен сөстөрдү, олар канайда бичилгенин аярып көрөлө айдып беригер. Онон бичип алыгар.

Сары-Кыс Ондайга барды. Ойрот областыга “Кара-Суу” деп жер бар. Мен Кан-Оозы аймакта жадып жадым. Ойрот-Тура—город. “Яны—Жол” колхозтын члени келди.

Бириккен сөстөр кандый бир предметке өс ады эдип берилген болзо, оларды экилезин жаан буквадан дефис ажыра бичиир.

§ 10. Адалгыш

37. задача. Бу берилип турган сөстөрдү столбик эдип бичип алала, көргүзү аайынча кем? эмезе не? деп сурактар тургузыгар.

Көргүзү: Не?—Карга. Кем?—уулчак.

Маска, кызычак, мешке, ат, жалкын, бала, тоо, кижини, замок, чиби, жуун, колхозчы, таан, доктор, булут, тракторист.

Ойрот тилинде кем? деп суракты жагысла кижини көстөп турган ат сөстөргө тургузар (кем?—бала, тракторист, малчы). Не? деген сурак кижиден ле өскө тынду да, тыны жок то предметтердин адына тургузылар учурлу (не?—от, жалан, айу, абра).

38 задача. Бу төмөн берилген сөстөрдөн эн озо жалагынын бзүмдеринин аттарын, онон жалагынын аны-куштарынын аттарын чыгара бичип алыгар.

Тийин койон, карагай, көжине, бөрү, мөш, көрүк, жилек, түлкү, элик, чиби, булан, аспак, кылбыш, үкү, күүк, калба, борсук, айу, карчага, мешке, шүлүзин.

39 задача. Бу берилген сөстөрдөн, озо журт хозяйство эди чыгарган немелердин адын чыгара бичип алыгар. Онон промышленность эди чыгарган немелердин адын чыгара бичип алыгар.

Трактор, керосин, эт, самын, курут, серенке, кулур, каду, саржу, автомобиль, шили, ус, сахар, мед, мылтык.

40 задача. Озо айыл ичинде тудунар-кабындр немелердин адын чыгара бичип алыгар. Онон казан аяктардын аттарын чыгара бичип алыгар.

Диван, орун, тоскуур, чөйгөн, суску, чуучак, стол, стакан, отургыш, аяк, калбак, комод, бочка, көнөк, этажерка, элгек, аркыт.

41 задача. Эң озо айылдын азыранты малынын ла куштардын аттарын бичигер. Онын кийинде жалаңнын аны кужын бичигер.

Мүркүт, кас, карга, ийт, бөрү, желечи, такаа, чочко, борсук, сыгын, эчки, аркар, куча, кочкор, аныр, өртөк, айу, тоо, элик, таан.

42 задача. Эң озо природада көрүнөр неменин адын чыгара бичип алыгар, онон јөн ортозында өдүп турган керектерди бичип алыгар.

Јоткон, јуу, мөндүр, өрт, јазал, јадын, забастовка, јалкын, революция, соок, карачкы, јас, күкүрт, тартыш, күс, јуун, салкын, изү, туман, ыш, демонстрация, чалын, мөрөй.

Улусты, мал-кушты, телекейдин не ле көрүнөрин, албаты ортозында не ле болгон немени предмет деп айдар.

Предметти адап, кем? эмезе не? деп суракка каруу болуп айдылар сөсти адалгыш деп айдар.

43 задача. Куучынын адалгыш сөстөрив чыгара бичип алыгар.

ДЕМОНСТРАЦИЯ

Флагтар, плакаттар, кызыл галстуктар. Барабаннын јаан табышту ойынына демонстрация омок сагышту ичкерилеи туру. Кызыл мааныларды салкын јелбиредип туру. Сүгүнчилү революционный кожондор угулат. Улус-площадька толо берди. Улустын үстинде кызыл маанылар јелбиреп турды.

Адалгыш сөстөр кем? не? деп сурактардан өскө мындый сурактарга каруу болуп турар: ненин? неге? нени? неге? неге? неге? неге? кемнин? кемге? кемди? кемле? кемде? кемнен? Олорго башка-башка кожулталар кожулып јат.

§ 11. Јаңыс ла көп тоолу адалгыштар

44 задача. Он жагында ла сол жагындагы эрмектерди түнгөйлөштүрүгөр. Он жагындагы эрмекте канча предмет адалып, эрмекке кирип жат, сол жагындагы эрмекте канча предмет адалып, эрмекке кирип жат.

1. Бала барып жат.	Балдар барып жадылар.
2. Трактор туру.	Тракторлор турулар.
3. Кижин иштеп жат.	Кижилер иштеп жадылар.
4. Үренчик бичип жат.	Үренчиктер бичип жадылар.
5. Ат туру.	Аттар турулар.

Адалгыштар жаңыс тоолу эмесе көп тоолу болор. Жаңыс тоолу адалгыш дегени жаңыс предметти айтканы (ат, кой, агаш). Көп тоолу адалгыш дегени—көп тоолу предметти айтканы болор (аттар, койлор, агаштар, малталар).

45 задача. Көп тоолу адалгыштарды чыгара бичип алала, кожулталарын түндөштүрүп көрүгөр.

Колхоз жаңы амбарлар тутты. Агаштын ортозында койлор тебеелеп жат. Ойрот-Турада жаан туралар бүттү. Бистин жерде өркөлөр бар. Мөш агашта тобоголор бүдүп жат. Улустар мөрөйлөжүп жат. Көллө өртөктөр жүзүп жүрү. Керептер талайда, тенисте жүрүп жат. Малдар аркадан түштү. Төнөндөр туру. Кадыннан балыктар туттыбыс. Адам колондор алды.

46 задача. Бу жаңыс тоолу адалгыштарды көп тоолу эдиң кубултып, керектү кожулталар кожугар.

1. Тура, тобого, кеме, көжөгө, амбар.
2. Ат, от, өртөк, терек.
3. Мал, тон, кол, кеден.

Жаңыс тоолу адалгыш үндү табышка ла база „р“ „ла“ „й“ деп үнгүр туйук табышка токтогон болзо, көп тоого көчөр кожулталары лар, лор, лер, лөр болор (кыра лар, обого-лор, кижин-лер, өркө-лөр, жер-лер, кар-лар). Адалгыш сөс тунгак туйук табышка токтозо, кожулталары тар, тер, тор, болор, (ат-тар от-тор, өт-төр, керек-тер).

Адалгыш сөс үнгүр туйукка токтозо, кожулталары дар, дор, дер, дөр болор (таан-дар момон-дор, бел-дер, кол-дор).

А жару: адалгыш сөстөр эрмектин ичинде тоолор адыла кожо турганда көп тоонун кожултазын алынбайтан. Темдектезе: Он ат келди. Он бежинчи кижин барды.

47 задача. Көчүрүп жадала точкалардын ордына адалгыштын тоозын көптөдөр кожултазын тургузып бичигер.

1. Колхоз планын эрте бүдүрди.
2. Бүгүңги жуунда улус көп болды.
3. Удабас бистин вөкөр келер.
4. Школада укту такаа бар.
5. Бистин ишмекчи мергендү иштеп жат.
6. Мал жалаңда отоп жадылар.
7. Жайгыда жүзүн-жүүр чечек жайылат.

48 задача. Бу стихотворениеден көп тоолу адалгыштарын чыгара бичип алаала, олардын адалгыш сөзүри кандый табышка токтогонун ла кожултазы кандый туйуктан башталганын жартап айдып беригер.

Шуурмакту сууларды,
Кечип бистер барарыбыс,
Шуурганду чөлдөрдү
Өдө желип барарыбыс.
Бис жуучыл алтайлар,
Ады чыккан баатырлар,
Кайран Төрөл жер учун
Каныбысты кысканбас.
Кайран совет жан учун
Тыныбысты кысканбас!

§. 12. Адалгыштардын кубулары ла кубулткыштары

Ойрот тилинде адалгыштардын кубулар кубулткыштары жети:

Кубулткыштардын ады.	Сурактары	
1. Төс ады	Кем?	Не?
2. Эңчилечи	Кемнин?	Ненин?
3. Беречи	Кемге?	Неге?
4. Көстөчи	Кемди?	Нени?
5. Өмөлөчи	Кемле?	Неле?
6. Жерлечи	Кемде?	Неде?
7. Чыгытту	Кемнен?	Неден?

49 Задача. Бу берилген примерди көрүп баштапкы ла экиачи столбикте сурактары ненин учун башка болуп турганын ажарып көрүгөр.

1. Кем?	Иван	колхозчы	бала
Кемнин?	Иваннын	колхозчынын	баланын
Кемге?	Иванга	колхозчыга	балага
Кемди?	Иванды	колхозчыны	баланы
Кемле?	Иванла	колхозчыла	балала

Т. не?	кур	күр	кол	көл	той	кей
Э. ненин?	курдын	күрдин	колдын	көлдин	тойдын	кейдин
Б. неге?	курга	күрге	колго	көлгө	тойго	кейге
К. нени?	курды	күрди	колды	көлди	тойды	кейди
Ө. неле?	курла	күрле	колло	көллө	тойло	кейле
Ј. неде?	курда	күрде	колдо	көлдө	тойдо	кейде
Ч. неден?	курдан	күрдөн	колдон	көлдөн	тойдон	кейден

Адалгыштардың тазылында үндү табыштары кату болзо, кубулткыш кожулталарынын үндү табыжы база кату болор, (ур-урдын, ком-комдо, карагай-карагайдан).

Адалгыштардын тазылында үндү табыжы жымжак болзо, кубулткыш кожултазынын үндү табыжы жымжак болор, (күл-күлдин, көмүр-көмүрде, некей-некейден).

56 задача. Берилип жаткан адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар. Кожулталарын дефис ажыра бичип туругар.

Кулур, үүр, стол, бел, талай, меелей.

б) м, н, н үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштары.

57 задача. Бу примерлерди бичип алыгар. Кубулткыш кожулталарын ажарып көрүгөр. Кандый кубулткыштын кожултазы кандый туйуктан башталып турганын, айдып беригер.

Т. не?	колон	кежим	таан
Э. ненин?	колоннын	кежимнин	тааннын
Б. неге?	колонго	кежимге	таанга
К. нени?	колонды	кежимди	таанды
Ө. неле?	колонло	кежимле	таанла
Ј. неде?	колондо	кежимде	таанда
Ч. неден?	колоннон	кежимнен	тааннан

Баштапкы жолло кубулар м, н, н, туйукка токтогон адалгыштарды кубултарда, энчилечи ле чыгыгту кубулткыштардын кожултазы „Н“ туйуктан башталып, дын дин ордына нын, нин болуп, дан, ден ордына нан, нен болор (ком-нын, ком-нон).

58 задача. Примерди бичип алала, адалгыштын тазылындагы ла кожулталарындагы үндүлөри көрүгөр. Ошон үндү табыштары верегинде алдындагы аайыпча жартап айдып беригер.

Т. не?	колон	төнөн
Э. ненин?	колоннын	төнөннин
Б. неге?	колонго	төнөнгө
К. нени?	колонды	төнөнди
Ө. неле?	колонло	төнөнлө
Ј. неде?	колондо	төнөндө
Ч. неден?	колоннон	төнөннөн

Адалгыштардын үндү буквазы о эмезе ө болзо, беречи, јерлечи, чыгытту кубулткыштардын кожултазында о, ө болор учурлу.

59 задача. Берилген адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар:

ком, көм, ан, мен, кунан, таан.

60 задача. Бу эрмектерди бичип алала үнгүр туйуква токтогон, кубулткыш кожулталу адалгыштарды таап, алдынан чийү тартып темдектегер.

1. Ойрот область 1922 жылда төзөлгөн. 2. Алтын-Көлдү айландыра койу агашту кырлар туруп јат. 3. Мен школ-ам ла оморком турум. 4. Школада колхозчылардын јууны өдүп јат. 5. Малдын азыралын јеткил эдип белетеп алдыбыс. 6. Јоннын јөөжөзин кажыла кижі корулаар учурлу. 7. Фабрикалардын, заводтордын кандый ла эдип чыгарган немелери, биске келип јат. 8. Бистин колхоз кыраны тракторло сүрүп јат. 9. Адучы ла Ойрот кардан кижі эттилер. Бистин ороондо јүзүн-јүүр укту албатылар карындаштый нак јадып јат. 10. Столдын үстинде книгалар јадып јат. 11. Майдын баштапкы күни—бастыра јер үстинин колкүчиле јаткандардын байрамы 12. Колды, јүсти күнүн ле сайын јунуп турар керек.

61 задача. Точкалардын ордына кубулткыш кожулталарын кожуп бичигер.

Бистин јаныбыста кыр бар. Ол кыр кандыйла агаштар өзүп јат. Бис кыр кырлай сымдалап јүргенибис. Бис кыр бардыбыс. Кышкыда кыр чаналу јынылаарга сүреен јакшы.

Талай учын кижі көрүп болбос. Талай керептер јүрүп јат.

Таш көмүр јердин алдынан казып јат.

Јаан күрлер түрген кечерге јарабас. Кадын кечире күр салып койгон.

Кой кижиге туза көп. Кой түгинен нени ле эдип јат.

62 задача. Бу берилген адалгыштарды кубулткыштар сайын кубултыгар. Онын кажыла кубулткыштын кожултазы кандый болуп турганын јартагар.

тал, таар, той, тон, кунан, өлөн.

§ 15. Экинчи јолло кубулар адалгыштар.

Экинчи јолло кубулар адалгыштар, тунгак П, К, Т, С, Ш, Ч, туйуктарга токтогон адалгыштар болуп јат.

63 задача. Бу төмөн берилип жаткан экинчи жолло кубулар адалгыштарды кубултканын бичип адала, кубулткыш кожулталарын алдынан чийү тартып темдектегер.

Кубулткыштары	Жаныс тоодо	
	Кату үндүлери	Жымжак үндүлери
Төс ады не?	Тош	Көнөк
Энч. ненин?	Тоштын	Көнөктин
Бер. неге?	Тошко	Көнөккө
Көст. венин?	Тошты	Көнөкти
Өм. неле?	Тошло	Көнөклө
Жер. неде?	Тошто	Көнөктө
Чыг. неден?	Тоштон	Көнөктөн

Тунгак туйукка токтогон адалгыштардын, кубулткыш кожулталары тунгак туйуктан башталатан (ат-аттын, көс-көскө, таш-таш-тан).

-Адалгыштын тазылында үндү табыжы О эмесе Ө болзо, беречи, жерлечи, чыгытту кубулткыш кожулталарынын үндү табыжы о, ө болор (кой койго, койдо, койдон, көс-көскө, көстө, көстөн).

64 задача. Бу берилген примерлерди бичийле, кубулткыш кожулталары кандый кубулткыштарда кандый туйуктан башталып турганын айдып бичигер.

Т. не?	ат	күлүк
Э. венин?	аттын	күлүктин
Б. неге?	атка	күлүкке
К. венин?	атты	күлүкти
Ө. неле?	атла	күлүкле
Ж. неде?	атта	күлүкте
Ч. неден?	аттан	күлүктен

Т туйукка токтогон адалгыштардын кубулткыш кожулталары энчилечи, жерлечи, чыгытту кубулткыштарда Т туйуктан башталып турар (от—оттын, отты, отто, оттон).

К туйукка токтогон адалгыштардын беречи кубулткышта к ок туйуктан башталар (ак - акка, ок - окко, тебек - тебекке).

65 задача. Бу берилип жаткан адалгыштарды кубултыгар. Балаш, чечек, тыт, сүт, ук.

66 задача. Бу эрмектерди бичип, карарта баскап, кубулткыштардын алдына, көргүзү аайынча келижер сурактарын тургузыгар.

К ö р г ү з ү: Мен (неге?) докладка белетенип жадым.

1. Тижи айу анчыны сезип алала, токтой тушти. 2. Бис географический картада кандый ла керектү жерди жеңил таап аларыбыс. 3. Ийт анды сезип ийеле, изинен жытап, мантай берди. 4. Бис кирнестенин жанына једип келерибисте, ийттер бисти нак үрүшле уткуды. 5. Керепти ыраагынан көргөндө, озо баштап ыжын ла трубанын бажын көрүп жадын. 6. Пушкин лицейди божодып ийеле, ол иностранный керекти башкаратан коллегияга ишке кирген. 7. Пушкин Михайловскоеде јадарда, ого Пушин келип барган. 8. Почтовый унаала кечүге једип келеримде, бозом кире берди. 9. Пушкин ссылкада јадарда, бойынын нөкөрлөрилe бичиктешкенче болгон.

67 задача. База ондый ок иш.

1. Бастыра зачөтторды берип ийеле, мен карындажымла эку айылга барарым. 2. Докладка белетенип, мен библиотемага күнүн сайын јүрдим. 3. Ол поездке оройтып калала, машина јалдап алды. 4. Надя энирде эјезинин айылына барып, анда Мария Петровнага туштап, оныла куучындажарга сананды. 5. Слерден алган бичикти кычырып турала, мен бу записканы таптым. 6. Ого болужар арга јогын билинип, Лёнка карагуйлана берген тенери јаар көрди. (Г). 7. Василий ојто бурулбай, агаштын аразы јаар јуре берди. 8. Семён Василийле эку плотинада тыштанып алала, канзаларын тартып, жадын јүрүм керегинде куучындажым турдылар.

68 задача. Бу эрмектерде „Јүстүк“ деп адалгышка кубулткыш кожултазын бойыгар кожуп, көчүрип бичигер.

Јүстүк колхозтын члени. Јүстүк...жадыны јаранды. Озо Јүстүк... јадарга күч болгон. Бай кулактар Јүстүк...күчин јип туратан.

Колхозко Јүстүк...де өскө улус кирип јат. Эмди Јүстүк...ат, уй, оок мал бар. Јүстүк мергендүчи. Колхозчылар Јүстүк.. мөрөйлөжип јат.

69 задача. Базала андый ок иш, жаңы адалгыш сөзи „аш“ деп болор.

Бистин јерде озо сула ла арбадан өскө аш салбайлан. Эмди дезе кандыйла аш...салып јат. Аш.... түжүми де озогызынан чик јок јаранды. Колхозчылар труд күнинин јалын кезектей аш...алып јат. Чөл јерлерде аш...көп салып јат. Андагы колхозчылар аш...труд күнине алала, аш....кандый

керектү немезине толуп алат. Кандый ла аш...сранайла ток дегени арыш.

70 задача. Бу куучынды кычырып алыар: онын кийининде баштапкы жолло кубултып турган адалгыштарды, онын кийининде экинчи жолло кубултып турган адалгыштарды чыгара бичийле, олор кандый табышка тактоп турганын, кожулталары кандый табыштан башталып турганын айдып берергер.

ПАРТИЗАННЫНГ УУЛЫ.

Керосиннен уруп, өртөп ийген тура, жаан ышту жалбыштанып куйуп турды. Балкалардын сынганы ла шилинин жарылганы угулып турды. Чедирген өрө чыгып, олорды салкын деревнетге жайып турды. Анда-мында саламнан эткен жабулу таскактар куйуп турдылар. Деревненин кажыла учтарында столмодый кара ыштардын чыгатаны көптөп турдылар.

Тураларды өртөп турган немецкий солдаттар үй улустарды куйуп турган тураларга жууктатпай да онын жанынан жүре берерге божотпой до турдылар.

Гриша немецкий солдаттын — „Халыт!“ — деп, кыйгырып турганына да көрбөй, куйуп турган тура жаар тап эдип, ышка көрүнбей калды. Удаган жокто Гриша одеялага орогон неме тудунып алып, чамчазы жалбырап чыгып келди.

— Эне, сыйыным Полина! — деп, кыйгырды. Онын чамчазын өчүреле, оромолды көрзө чын да онын эмчек бала сыйыны болды.

— Бу сенин сыйынын ба? — деп, немецкий офицер айдала баланы колына алып турала, Гут! (жакшы) — дейле, эмчек жаш баланы ойто жалбырап турган отко челип ийди.

Je, Гришканын бойынын эдип алган бычагы немецкий офицер Эрихтин сыртына кадаларда, офицер жерде жүс төмөн жатты.

Уулчак ары болды. Немецтер улусты аралап чыкканча уулчак бийик арышты аралай өдүп, агаш ортозына кире берди.

71 задача. Бу берилип жаткан адалгыш сөстөрдөн 66-чы, задачалый ок эдип, эрмектер бүдүригер. Кожулта кошкон адалгыш сөстөрдүн үстине кубулткыжынын баштапкы үч буквазын тургузыгар.

— От, ат, отык, совхоз.

§ 16. Үчүнчи жолло кубулар адалгыштар

72 в а д а ч а. Үчүнчи жолло кубулар ээжизин көрүп алыгар.

Кубулткыштары ла сурактары	Жаңыс тоолу	
	Кату үндү адалгыш	Жымжак үндү адалгыш
Төс. ады	Кыра	Үкү
Энчил.	Кыранын	Үкүнин
Бер.	Кырага	Үкүге
Көс.	Кыраны	Үкүни
Өм.	Кырала	Үкүлө
Жерл.	Кырада	Үкүдө
Чыг.	Кырадан	Үкүден

Үндү буквага токтогон адалгыштар үчүнчи жолло кубулып жат. Ненин учун дезе, энчилечи кубулткышта кожултазы **нын**, **нин**, көстөчи кубулткышта **ны**, **ни** болуп жат. Өскө кожулталары баштапкы жолло кубулар адалгыштардын кожултазын алынып жат.

73 в а д а ч а. Бу берилген адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар:

табыргы, толоно, кижн, оспо, тура, тере өрөкө.

74 в а д а ч а. Бу эрмектерди бичип, точкалардын ордына керектү кожултазын бичигер.

Бисте такаа бар. Бис такаа кыжына жиир курсагын белетеп алганыбыс. Такаа кандый ла кижн азыраар керек. Такаа көп балдар болор. Такаа кирелте алар.

75 в а д а ч а. Бу эрмектерди бичип, алдында өткөнигерди эске алынарга точкалар ордына керектү кубулткыш кожултазын кожугар.

Бистин көзнөк алдында чибн өзүп жат. Бу жыл колхоз ажы түжүмдү болды. Ару кейди тура жаантайын кийдирип турарга керек. Жыргал курсак мендеп ичерде, онын сагыжын нөкөрлөри оны сакыбай тургандый болды. Терек жалбырактары жаантайын шуулап турар. Бистин огород жүзүн-жүүр аш өзүп жат. 1917 жыл мен он алты жашту болгом. Тенери булуды таркай берди.

76 в а д а ч а. Бу куучынды кычырала, кубулткыш кожултаду адалгыштарды столбиктеп чыгара бичийле, одоо кына кубулткышын бичигер.

„Козыр таштын кийининен өштүлөрдүн позицияларын бинокльла көрүп турды. Бурулчыктын ары жанында капчал кений берди. Капчалдын ичинен өткүрө ыраагындагы кырлар көгөрө көрүнүп турды. Чыт эткен калың агаштар капчалды бөктөп турган кырды төмөн тыгылып түшкөн турат. Кырдын бажы жылым кайа-таш бололо, төрт кулаш кайыр күрөө турат. Анда өштүлөр жазанып алган эмтир. Капчалдын оозынан чыккан шоссе жол жаар оозын ачып алган, он алты пушка турат. Чук черү таш каалганын оозынан чыгып келерде, батарея ла пулемёттор аткылады“.

Серафимович.

77 в а д а ч а. Бу куучыпды кычырыгар. Овсн эн ово баштапкы жолло, овсн экинчи жолло, среңай. учинда үчүнчи жолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар.

Фронтко бастыра албатынын болужы жогына Кызыл Черү бу жыл улу жөнүни алып болбос эди. Советский албаты бойынын черүзине болужарга бастыра күчин берип турулар. Фронтко вооружениелер, боеприпастар, аш-курсактар, снаряжениелер үзүк жоктон келип жат. Урал ла Кузбас, Москва ла Поволжье, Ленинград ла Баку, Казахстан ла Узбекистан, Грузия ла Армения, бистин бастыра республикалар ла областтар Кызыл Черүни ийде-күчтү шидеени болды. Советский албаты өштүдөн жуулап алган промышленный ла журтхозяйственный райондорды ойто жылгыр тургузып, фабрикаларды, заводторды, шахталарды, темиржолдорды иштеди, совхозторды ла колхозторды төзөп, жайымдалган райондордын ресурстарын фронтко тузалу эди бурултып турулар.

(Сталин, 1943 ж. 7/ХІ № 309 приказынан).

§ 17. Көп тоолу адалгыштардын кубулары

78 в а д а ч а. Бу көп тоолу адалгыштардын кубылткыштарга кубулып кожулта кожулганын ажырып, билип алыгар.

Т.	кем?	кижилер	не?	койондор
Э.	кемин?	кижилердин	ненин?	койондордын
Б.	кемге?	кижилерге	неге?	койондорго
К.	кемди?	кижилерди	нени?	койондорды
Ө.	кемле?	кижилерле	неле?	койондорло
Ж.	кемде?	кижилерде	неде?	койондордо
Ч.	кемнен?	кижилерден	неден?	койондордон

Жаныс тоолу адалгыштар көп тоого көчкөндө, көп тоонун кожултазы „р“ туйукка токтоп турган учун, баштапкы жолло кубулар адалгыштардын ээжизи аайынча кубулып жат.

§ 18. Адалгыштар жүзүндөргө кубулары

79 задача. Бу эки столбиктерде турган «бала» деп сөсти аярып көрүгөр. Баштапкы столбиктеги «бала» деп сөстөр 20 экинчи столбиктеги сөстөргө кандай кожулталар кожулган?

1. Менин балам	бистин балабыс
2. Сенин балаң	слердин балагар
3. Онын балазы	олордын балазы

Жаңыс да көп тоолу адалгыштар жүзүндөргө кубулып, жүзүннин кожултазын алынып турар. Адалгыштар жүзүнгө кубуларда эки бөлүккө бөлүнип жат: баштапкы бөлүгү үндү табышка токтогон адалгыштар, экинчи бөлүгү туйук табышка токтогон адалгыштар.

80 задача. Бу берилген таблицанда адалгыштар жаңыс тоолу жүзүндөргө кубулып кандай кожулталар алынганын көрүп, жартап алыгар.

1-чи ТАБЛИЦА

Жүзүннин тоозы	Адалгыштын тоозы	Үндү табышка токтогон адалгыштар	Туйук табышка токтогон адалгыштар
Жаңыс тоо	Жаңыс тоо	тура-м теке-м тура-н теке-н тура-зы теке-зи	мал-ым көл-им мал-ын көл-ин мал-ы көл-и

Үндү табышка токтогон адалгыш сөстөрдү жүзүндөргө кубултканда жүзүн кожулталары **м, н, зы, зи** болор. Туйук табышка токтогон адалгыштардын кожулталары **ым, ын, ы, им, ин, и** болор.

АЖАРУ: көп тоолу адалгыштар туйук табыштарга токтогон адалгыштарла туней кубулар.

Темдектезе:

1. Туралар-ыбыс көлдөр-ибис
2. Туралар-ыгар көлдөр-игер
3. Туралар-ы көлдөр-и

Көп тоолу адалгыштарды жаңыс тоолу жүзүндөргө кубултканда, олар туйук табышка токтогон адалгыштардын ээжизи аайынча кубулала баштапкы да экинчи жүзүндө үзери: **быс, гар, бис, гер** деп кожулталар алынар.

81 задача. Адалгыштардын көп тоолу жүзүндөргө кубулганын ажарып, кожулталарын эске алышып алыгар. Биринчи жүзүнүн, экинчи жүзүнүн, үчүнчи жүзүнүн кожулталарын айдып беригер.

2-чи ТАБЛИЦА

Жүзүннүн тоозы	Адалгыш- тын тоозы	Жүзүни		
		1 j.	2 j.	3 j.
көп	жаныс	тура-быс	тура-гар	тура-зы
тоо	тоо	өпкө-бис	өпкө-гөр	өпкө-зи

Жүзүндөрдүн тоозы ла адалгыштардын тоозы көп болзо, биринчи жүзүннүн кожултазы: быс, бис болор. экинчи жүзүннүн кожултазы гор, гер, гор болор; үчүнчи жүзүннүн кожултазы: зы, зи болор.

82 задача. Бу чөмөй берилген экинчи ле үчүнчи бөлүк стихотворениелерди ычырып жүзүн кожулталу адалгыштарын чыгара бичип алыгар. Онон оларды жүзүндөргө кубулар бөлүгине ылгаштырыгар.

I.

„Эрим өштүни кырган деп,
Эмегеним сүгүнип жүрзин!
Калганчы тынышка жетире согушкан деп,
Кайран уулым айдып жүрзин!
Өлөрдөн өлгөнчө жуулашкан деп,
Өштүлөр мени кайказын!
Жайым жүрүм коруган
Жараш Төрөлим макталзын!“
Бажын көдүрип нөкөрим көрди.

II.

Кара көлдий көстөрүн
Корон жажын төкпөзүн,
Кайран сенин жүрегин
Карагуй санаа билбезин.
Очокко салган бу одын
Өчпөс болзын, Эзеней,
Эркин-баатыр бу эжин,
Өлбөс болзын, Эзеней.

§ 19. Адалгыштардын эрмекте баштачы, эмезе жартачы болуп туратан ээжизи

83 задача. Бу төмөн чертөж схемада берилген эрмектерди айкаггар. Олордын кажызында „түлкү“ деп сөз баштачы болуп туру, кажызында жартачы болуп туру?

Түлкү такаа алып

барды. Аанчы

түлкүни истеп алды.

Түлкүни терези баалу.

Ол түлкү андады.

Адалгыштар эрмекте баштачы да жартачы да болуп турар. Эрмектин ичинде төс ады кубулткышта турган баштачы бар болзо, өскө кубулткыштардын кожултазы кожулган адалгыш жартачы болуп турар.

84 задача. «Иш-күч» деп сөстүг кожулталарын ажыра көрүгөр «Иш-күч» деп сөз баштачызы болуп турган эрмекти чыгара бичип алыгар.

ИШ-КҮЧ.

Озо иш-күчти немеге бодобойтон. Бис эмди иш-күчти жарадып турубыс. Иш-күч тузалу. Иш-күчле оморкоп турубыс. Бис иш-күчте мактын, чектин де геройствонын керегин көрүп турубыс.

85 задача. «Пионер» деп адалгыш сөз эрмектерде жартачы болуп турган эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Пионер галстукту жүрүп жат. Пионерден бис жакшы үрөнөрин некеп жадыбыс. Пионер үредүде кичеенип жат. Пионердин жозогына балдар ажару салып жадылар. Пионер ару-чек учун туружып жат. Пионерге комсомол болужып жат. Пионер октябраттарга болужып жат.

86 задача. Бу берилген адалгыштардын кажызынла бир эрмекте баштачы эдип тургузып, бир эрмекте жартачы эдип эрмектер бүдүрөлө, бичип алыгар.

К ө р г ү з ү: Суу агып жат. Сууда балык бар.

Суу, ороон, өштү, тартыжу, албаты, герой, Кызыл Черү. петух, туруна, ат, күрек, мылтык.

§ 20. Бүткен ады.

87 задача. Бу эрмектерди бичип, (кандай?) деп сурактын ордына предметтин бигин бичип туругар.

К ö р г ү з ү: кар—ак, көмүр—кара.

Кар-ак, көмүр (кандый?).

Армакчы бек, учук (кандый?).

Тыт бийик, каргана (кандый?).

Ийне чичке, темене (кандый?).

Бака жалку, чымалы (кандый?).

Жай изү, кыш (кандый?).

Обөгөн карыган, уулчак (кандый?).

Предметтердин бүдүмин өнин, качествозын жартап турган сөстөрдү бүткөн ады деп адап жат. (Түргөн суу, бийик кыр).

88 задача. Көргүзү айыныча бичип, предметтин кандый өндү болуп жаткан бүткөн аттарын таап бичип алыгар.

К ö р г ү з ү: Өлөн көк.

Кызылкат — сахар аныр

Боронот тус көрүк

Жодро кар күл

Көмүр күүле кан

Өлөн каргаа флаг

89 задача. Бу эрмектерде сурактардын ордына бүткөн аттарын тургузып, бичип алыгар.

Уулчак (кандый?) малтала одын кести. Тийин (кандый?) мөштин бажында отуру. Тенерини (кандый?) булуттар бүркеди. Колхоз (кандый?) тура тудуп жат. (Кандый?) салкын согуп жат. Сахардын амтаны (кандый?). Столдо (кандый?) чаазын жадып жат. Тайганын кырында (кандый?) кар жадып жат.

90 задача. Бу эрмектерди бичип, бүткөн аттарынын алдынан чийү тартып, темдектегер.

Агаш стол туру. Бис жаан кырдын кырына чыктыбис. Бу жыл кар калын жаады. Жеерен уй мөөрөп жат. Таныш кижиге келди. Сүзеген уй мөөрөп жат. Бис терен суу кечтибис. Буудайдын козыр мажактары эйилип калган туру. Колхозто укту айгырлар бар. Малдар жылу кажаганда туруп жат. Карыган обөгөн камчы өрүп жат.

91 задача. Бу бүткөн аттарына келижер адалгыштарын бойыгар таап бичип алыгар.

Түргөн

Амтанду

Тоозынду

Соок

Калын

Жабыс

Койу

Ачу

Аппагаш

Сүгүнчилү

Коркушту

Көрүмжилү

Бийик

Тегерик

Жажыл

Лобош

Бек

Таныш

92 задача. Бу эрмектерди бичип, бүткөн аттарын кол-
болу адалгыштарыла кожо чыгара бичип алыгар.

К ö р г ү з ү: **Ак улак.**

ЛАЖЫЛ ÖЛÖН

1. Түрген суунын жаказында жаан колхоз туруп жат.
2. Кичеемкей үренчикти школа солун книгаларла сыйлады.
3. Чук улустын үстинде кызыл мааны жайылып туру.
4. Анчылар кара жыштын ортозына жетти.
5. Жайгы күн жерди изидип туру.
6. Колхозтын меринос укту кучалары жылу кажаганда туру.
7. Балдар ак чаазыннан аэропланнын моделин жазады.
8. Күски салкыннан агаштардын саргарган бүрлери тө-
гүлди.
9. Кадалгак кырды төмөн балдар жынылап жат.

93 задача. Бу эрмектерде бүткөн аттары кубулып туру ба,
ажыктагар.

Столдо ак чаазын жатты. Ол ак чаазынла кожо каран-
даш жатты. Мен ак чаазынга журук журадым. Балдар ак чаа-
зыннан тетрадь көктөп алдылар.

Бүткөн аттар адалгыш сөстөрлө кожо эрмекке кир-
генде, качанда кубулбас учурлу.

§ 21 Адалгыш бүткөн ады боло берери

94 задача. Бу эрмектерди кычырыгар. Эрмектердин ичин-
де (кандый?) деп сурактарга көрүү болуп турган сөстөрдү таап би-
чип алыгар.

1. Менин таадам чайзак кижин. Адучынын ады үүрзек.
Анай сүреен көчөзөк кижин. Ивановнын бүдүжин коркушту.

2. Менин агам атсак. Карамай этсек кижин. Бу мынын
отсогын!

3. Бу жер кумаксу эмтир. Колонзок жыт. Өтөксү жер эм-
тир.

Адалгыш сөстөргө **зак, сак, зок, сок, зу, су, зү,**
сү деп кожулталар кожулганда, бүткөн ады болуп жат.
(Койзок).

95 задача. Бу берилген адалгыштарга **зак, сак, сок, зок,**
зөк, сөк, зу, су, зү, сү деп кожулталар кожууп бүткөн адын бүдү-
ригер.

Тон, кол, кеп, тер, кулун, маала, мал, танкы, жуун,
өлөн.

96 задача. Бу эрмектерди кычырып иелү? деп сурапка ка-
руу болуп турган сөстөрдү чыгара бичип алыгар.

Бистин жаныбыста уйлу кижин жадып жат. Кышкыда жылу

тонду жүрерге суреен жакшы. Атту кижиге келип жат. Колхозчулар ончозы трудкүндү. Бу жер түлкүлү жер.

Адалгыш сөстөргө: ду, ту, лу, лү, тү деп кожулталар кожулып, „нелу?“ деп суракка каруу боло бергенде, база бүткөн ады болуп жат.

97 задача. Бу адалгыштарды «велү» деп суракка каруу болгодый эдип кубулгала, эрмектер бүдүригөр:

кой, уй, өркө, жен, ат, эт, иш, кар, тош, мылтык.

§ 22 Солумалар

98 задача. Бу эки столбиктеги куучынды кычырыгар. Он жанындагы столбикте „Коля“ ла «Нөкөрлөри» деп ат сөстөрдиг ордына кандый сөс туруп жат, ажыктагар.

I.

1. Коля жайгыда сууга жыгылган.
2. Суу Коляны арайла агыспаган.
3. Нөкөрлөри Коляга болушты.
4. Нөкөрлөри Коляны суудан чыгарып алган.

II.

1. Ол жайгыда сууга жыгылган.
2. Суу оны арайла агыспаган.
3. Нөкөрлөри ого болушты.
4. Олор Коляны суудан чыгарып алган.

Эрмектерди мен, сен, ол, бис, слер, олор деп сөстөр адалгыштардын ордында туруп жат, олорды солумалар деп айдатан.

Мен-бис—1-кы жүзүнниң солумалары.

Сен-слер—2-чи жүзүнниң солумалары.

Ол-олор—3-чи жүзүнниң солумалары.

Баштапкы жүзүниңде кижиге бойы айтканы болуп жат.

Экинчи жүзүниңде, баштапкы жүзүн экинчи кижиге айдып турганы болуп жат.

Үчүнчи жүзүниңде баштапкы жүзүн үчүнчи кижиге керегинде айдып турганы болуп жат.

99 задача. Эрмектерди бичип алала, солума сөстөрин тазы чыгара бичип алала жүзүндерин тургузыгар.

1. Сен, Егор Степанович, оны эзендешип аларга кычырдын ба?

2. Нөкөрлөр, эмди бис, бистин керектердин экинчи керегин шүүжерибис. 3. Мен, онын бүгүн келерин угала, уткудум. 4. Слер кайтыгар, өбөгөн? 5. Олор эртен келер деп айтканын уктым. 6. Сенде карындаш бар ба?—деп менен бир кижиге сурады. 7. Бистин класста төртөн кижиге үренип жат;

100. задача. Эрдмектерди бичиц алала, алалгыш сөстөринин үстиче келижер солумаларын бичигер.

1. Јинји сегис јашту болды.
2. Јинји бу күсте школага келди.
3. Үредүчи Јинјини 1-кы класска отургысты.
4. Үредүчи Јинјиге книга, карандаш, тетрадь берди.
5. Јинји книганы алала, кычырды.
6. Јинјиде јакшы ойындар бар.

§ 23. Јүзүннин солумаларынын кубулары

Кубулт- кыштары	Јаные тоодо кубулары		
	1. јүзүн	2. јүзүн	3. јүзүн
Т. кем?	Мен	Сен	Ол
Э. к-нин?	Ме-нин	Се-нин	О-нын
Б. к-ге?	Ме-ге	Се-ге	О-го
К. к-ди?	Ме-ни	Се-ни	О-ны
Ө. к-ле?	Мен-ле	Сен-ле	Оны-ла
Ј. к-де?	Мен-де	Сен-де	Он-до
Ч. к-нен?	Ме-нен	Се-нен	О-нон

Кубулт- кыштары	Көп тоодо кубулары		
	1. јүзүн	2. јүзүн	3. јүзүн
Т. кем?	Бис	Слер	Олор
Э. к-нин?	Бис-тин	Слер-дин	Олор-дын
Б. к-ге?	Бис-ке	Слер-ге	Олор-го
К. к-ди?	Бис-ти	Слер-ди	Олор-ды
Ө. к-ле?	Бис-ле	Слер-ле	Олор-ло
Ј. к-де?	Бис-те	Слер-де	Олор-до
Ч. к-нен?	Бис-тен	Слер-ден	Олор-дон

Јаныс тоолу мен, сен деп солумалардын учындагы буквазы „н“ болзо, кубулар тушта беречи, көстөчи, чыгытту кубулткыштарда ол „н“ јоголып калар (сен, сесе, мен, меге). Өскө кубулткыштарда дезе, адалгыштарга түней кубулып јат. Ол деп үчүнчи јүзүннин солумазы энчилечи, беречи, көстөчи, чыгытту кубулткыштарда л буквазы јоголып калар.

101 в а д а ч а. Көчүрүп бичирип, солумалардын кожултала-
рын жетире бичигер.

1. Үредүчи ме тетрадь да карандаш берди.
2. Мен туратан жериме, мен жууктап келеткем.
3. Слер келгенигерди мен кече уккам.
4. Мен колхозто киргеним жакшы болды—
деп, Семен куучындады.

5. Бис... совет башкарубыс колкүчиле жаткандардын
башкарузы.

6. Балачак, сен баштагынды!

7. Мен... жүзүн-жүүр книгалар бар деп, слердин уулчак
куучындады.

8. Бис лабораторияда микроскоп бар.

102 в а д а ч а. Бу эрмектерди кычырала, темдектеген сөстөр-
ди ажарыгар. Онси оморды чыгара бичип алала, кожултазынын
алдына чийү тартып, темдектегер. Сөстөр кандый табышка токто-
гон, кандый кожулта кожулганын айдыгар.

1-кы жүзүч.	Менин	книгам	столдо	жадыры.
2	Сенин	ручкан	жакшы.	
3	Онын	ручказы	база	жакшы.
1-кы жүзүн.	Менин	столым	туру.	
2	Сенин	тонын	илилү.	
3	Онын	бөрүги	жок.	

Эрмектин ичиндеги адалгыш сөстөр жүзүндерле кубу-
лып турар. Менин, сенин онын деп жүзүндердин кийинин-
деги предметти көстөп турган сөстөр жүзүннин кожул-
тазын алынар (Стол-столым, столын, столы).

103 в а д а ч а. Бу берилген эрмектерди бичип алыгар. Бичирип
тушта омордын өн озо баштапкы жүүндеги эрмекти, өн экинчи
жүүндеги эрмектерди, сранай учында үчүнчи жүүндеги эрмектерди
чыгара бичип алыгар.

Эркемей өбөгөн колхозко кирди. Мен 1930 жылда кол-
хозко киргем. Адучы, тайга жаар качан андап барарын? Сен
ол бичикти бичидиң бе? Мен кече бодолго бододым. Кол-
хозчы мөрөйлөжиң жат. Тракторист кырасүрүп жат. Мен мал
күдүп жадым. Сен бүгүн кайда болдың? Писатель роман би-
чип жат.

Эрмектер үч жүзүндерге кубулып айдылар. Эрмек-
тин ичиндеги сөстөр жүзүн аайынча колболу болор
учурлу.

104 в а д а ч а. Бу адалгыштардын кажызын да үч жүзүнгө,
жүзүнүн кожултазын кожуу өскөлдөндиригер.

Тура, тере, тал, көл.

Адалгыш сөстөр жүзүндөргө кубулып, эрмекке киргенде, мындый жүзүн кожулталары кожулар:

адалгыштардын үндү табыштары кату бололо, үндү табышка токтогон болзо, м, н, зы, деп кожулталар кожулар (книга-м, книга-н, книга-зы), адалгыштардын үндү табыжы жымжак бололо, үндү табышка токтогон болзо м, н, зи, деп кожулталар кожулар (кеме-м, кеме-н, кеме-зи);

адалгыштардын үндү табыштары кату бололо, туйук табышка токтогон болзо, ым, ын, ы деп кожулталар кожулар (кол-ым, кол-ын, кол ы).

адалгыштардын үндү табыштары жымжак бололо, туйук табышка токтогон болзо, им, ин, и деп кожулталар кожулар (бел-им, бел-ин, бел и).

АЖАРУ: эжерлү тунгак туйуктарга токтогон адалгыштарга жүзүннүн үндү табыштак башталган кожултазы кожулта эжерлү тунгак бойынын жарт эжерине солуна берер.

Темдектезе: ат-адым, адын, ады, эт-эдим, эдин, эди.

105 в а д а ч а. Бу төмөң берилген баштапкы ла экинчи, столбиктеги эрмектердин солумаларын ажарып, кажызы жныс тоолу, важызы көп тоолу, айды беригер.

1. Менин адам
Сенин уулын
Онын книгазы

2. Бистин адабыс
Слердин уулыгар.
Олордын книгазы.

106 в а д а ч а. Энди бу берилип турган эрмектерде карарта баскан адалгыш сөстөргө, көп тоолу солумаларла кожо айдылыц кавдый кожулта кожулганын айдыц беригер.

1). Бистин колхозторыбыс
Бистин ишмекчилерибис
2). Слердин тураларыгар
Слердин бичиктеригер
3). Олордын көлдөри
Олордын көлдөри

Жүзүндөр жаныс та, көп тө тоолу болотон. Жүзүни көп тоолу болзо, адалгышка кожулар кожултазы мындый болор:

1-кы ж. бала-быс, эне-бис,
2-чи ж. бала-гар, эне-гер,
3-чи ж. бала-зы, эне-зи.

Je, жүзүни ле адалгыжы көп тооло болзо, жүзүн кожултазы мындый болор:

1-кы жүзүн оттор-ы-быс, эмдер-и-бис,
 2-чи жүзүн оттор-ы-гар, эмдер-и-гер,
 3-чи жүзүн оттор-ы эмдер-и.

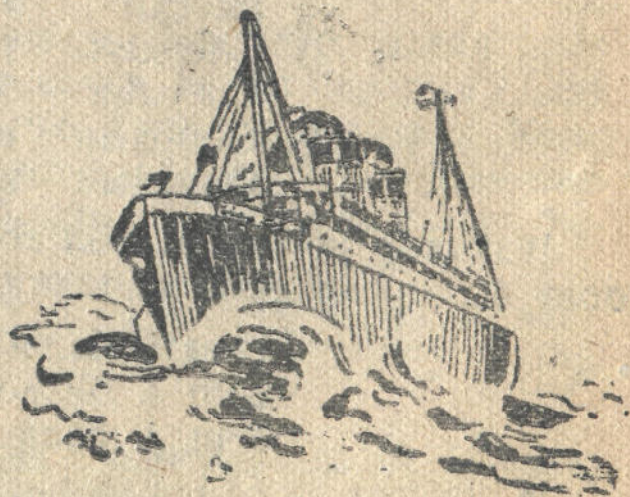
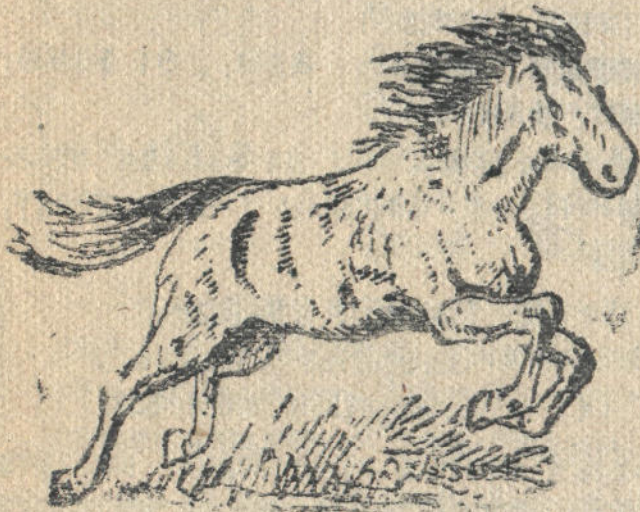
107 задача. Бу берилген эрмектерди бичип, точкалардын ордына керектү жүзүн кожулталарын кожуп туругар.

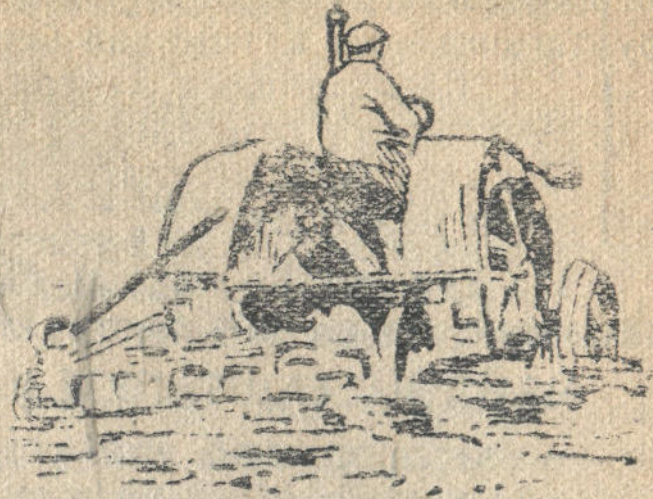
Менин чернила Онын чернила Се-
 нин чернила Бистин ижи Олордын
 иш Менин ойындар Сенин ойындар
 Олордын ойындар Бистин колхозтор Слер-
 дин тобоголор Олордын оттор...

§ 24. Глагол ло онын керегинде текши айтканы

108 задача. Журуктарды көрүп не?, кем?, нечи эдиц жатва-
 нын бичигер.

К ö р г ү з ү: Кижн иштөп жат.

109 задача. Бу глаголдор айыыча предметин таап айды-
гар. Оной бичип алыгар.

оиноп	жат	жүгүрүп	жат.
киштеп	жат	ыйлап	жат.
уредип	жат	жылыдып	жат.
маарап	жат	мөөрөп	жат.
бичип	жат	мантап	жат.

110 задача. Глагол айыыча предметин билип алып, онын
адын үч точканын ордына бичигер.

Колхозчы кыраны сүрүп, үрендеп, тырмап жат.

- кезип жөнүп, подировать эдип жат.
- үлгүлөп, кезип, көктөп, уюттап жат.
- кычырып, бичип, бодоп, журап жат.
- чыгып, көгөрүп, чечектеп, быжып жат.
- чыгып, өксөп, жылыдып, ажып жат.

111 задача. Бөчүрүп бичириде предмет нени эдип турганын
жартап турган сөстөрдү алдынан чийү тартып төмөктөгөр. Олорго
сурактар тургузыгар.

Томиртка токулдадып жат. Саныскай чыркылдап жат. Кү-
үк эдип жат. Каргаа каактап жат. Жылан шыркырап жат. Агаш
чыкырап жат. Жалбырактар шылырап жат.

Предмет нени эдип турганын, эмесе ол канайып
турганын айдып жаткан сөстөрдү глагол деп адап жат.

§ 25. Жакылта кеберлү глагол.

112 задача. Эрмекти бичип алыгар. Глаголдын көбери не-
нин учурын төмөктөп жат?

Городтон меге бичиктер экел. Колхозтын өңжүп тыны-
ганын, аймактын газетине бичигер. Бу бичикти кычырала,
Парижский коммунанын учурын доклад эдип, куучындап

бер. Жаландагы малды айдап экел. Бойыгардын городко жоруктаганыгарды куучындап беригер.

Глаголдордын кебери жакылта, жөп, берип турганы бар, андый глаголдорды жакылта кеберлү деп айдар. Жакылта кеберлү глагол кандыйла глаголдордын төзөгөзи болуп жат.

113 задача. Бу статьяны бичип алып, жакылта кеберлү глаголдордын алдына чийү тартып салыгар.

МАЙДЫН БАШТАПКЫ КҮНИНЕ БЕЛЕТЕНГЕНИ.

—Эне, эртен мени эрте уйгус.

—Ненин учун сен эрте туруп жадын?

—Эне, бис школага баргалактап озо, баштапкы майдын лозунгтарын бичип алар керек.

—Je жакшы, капшагай жат. Эртен мен сени уйгузарым.

—Je көр, эне, менин сурагымды ундуба эрте ле уйгузыгар.

—Жакшы, je амыр уйукта.

Эртенгизинде энези балазын уйгузып салды.

—Тур, кызым, сен эрте уйгус деп сураган.

—Je жакшы, эне, эмди ле туруп жадым. Меге бир лист чаазын бер. Мен турала, плакат бичиirim.

Жаан удабады, бала турала, жүзин жунала, плакадын иштей берди.

114 задача. Баштапкы столбикте ле экинчи столбикте берилген жакылта кеберлү глаголдордын тоозын жартагар.

ич	ичигер
ал	алыгар
ойно	ойногор
келзин	келзиндер
барбазын	барбазындар
барба	барбагар

Жакылта кеберлү глаголдор жаныс та тоолу, көп тө тоолу болор.

115 задача. Бу төмөн берилген примерлерди көрүп, жакылта кеберлү глаголдорго кандый кожулталар кожулганын ажарып көрүгөр.

Мен бүгүн книга алайын. Сен ат ал. Ол десе Иванга туштазын. Бис мөрөйлөжил иштейли. Слер база жакшы иштегер. Олор база иштезиндер.

Жакылта кеберлү глаголдор эрмекте солумаларла колболгондо, жүзүндердин кожулталарын алынып, база да жакылта кеберлү глагол болуп артып жат.

116 задача. Жакылта кеберлү глаголдордын таблицазын бичип алыгар.

1. Јүзүни—	Мен тушта-йын	иште-йин
2. Јүзүни—	Сен тушта	иште.
3. Јүзүни—	Ол тушта-зын	иште-зин.
1. Јүзүни—	Бис тушта-йлы	иште-йли.
2. Јүзүни—	Слер тушта-гар	иште-гер.
3. Јүзүни—	Олор тушта-зын-дар	иште-зин-дер.

Үндү табыштарга токтогон жакылта кеберлү глаголдордын жаңыс тоолу жүзүн кожулталары мындай: 1-кы жүзүндө йын, йин болор. Темдектезе: ойнойын, көктөйин.

2-чи жүзүндө жаңыс тоодо кожулта жок.

3-чи жүзүндө зын, зин болор. Темдектезе: отозын, көрзин.

Көп тоолу жүзүн кожулталары мындай:

1-кы жүзүндө йлы, йли болор. Темдектезе: ойнайлы, өпкөлөйли.

2-чы жүзүндө гар, гер, гор, гөр болор. Темдектезе: ыштагар, кетегер, ойногор, көктөгөр.

3-чи жүзүндө зын-дар, зин-дер болор. Темдектезе: туштазындар, көрзиндер.

117 задача. Бу берилген жакылта кеберлү глаголды эн озо жаңыс тоолу жүзүндөргө кубултып, онын кийининде көп тоолу жүзүндөргө кубултыгар.

курча, эпте, отө, өртө.

118 задача. Бар да кел деп кубулган жакылта кеберлү глаголдорды бичип алаала, олардын токтогон учын шынжилеп көрүгөр.

1. j.—	Мен бар-а-йын	кел-е-йин.
2. j.—	Сен бар-а-рын	кел-е-рин.
3. j.—	Ол бар-зын	кел-зин.
1. j.—	Бис бар-ар-ы-быс	кел-ер-и-бис.
2. j.—	Слер бар-ар-ы-гар	кел-ер-и-гер.
3. j.—	Олор бар-ар-лар	кел-ер-лер.

Үнгүр туйукка токтогон жакылта кеберлү глаголдордын жаңыс тоолу жүзүн кожулталары мындай.

1-кы жүзүндө: айын, ойын, өйин, ейин болор. Темдектезе: ал-айын, тол-ойын, өд-өйин, кел-ейин.

2-чи жүзүндө: арын, ерин, орын, өрин болор. Темдектезе: аткар-арын, эд-ерин, бөл-орын, көр-өрин.

3-чи жүзүндө: зын, зин болор (Ал-зын, кел-зин).

Көп тоолу жүзүн кожулталары мындай:

1-кы жүзүндө: ар-ы-быс, ор-ы-быс, өр-и-бис, ер-и-бис. Темдектезе: ал-ар-ы-быс, оод-ор-ы-быс, өд-өр-и-бис, кел-ери-бис.

2-чи жүзүндө: ар-ы-гар, ер-и-гер, ор-ы-гар, өр-и-гер. Темдектезе: ал-ар-ы-гар, кел-ер-и-гер, бол-ор-ы-гар, көр-өр-и-гер.

3-чи жүзүндө: ар-лар, ер-лер, ор-лор, өр-лөр. Темдектезе: бар-ар-лар, кел-ер-лер, бол-ор-лор, көр-өр-лөр.

119 задача. Бу берилип турган жакылта кеберлу глаголдорды эң озо жаңыс тоолу жүзүндөргө кубултуп, жүзү кожултаны алдынан чийү тартып темдектегер.

1. Кожондо, өмөлө, бийеле, толго.
2. Табар, коскор, экел, көөлөн.

§ 26. Глаголдордын öйлöри

120 задача. Бу үч столбиктеги эрмектерди кычырала, кажы öйдö болуп жаткан керекти айдып турганын айдып беригер.

1. Мен книга кычырып жадым.	1. Мен книга кычырдым.
2. Орой кожондоп жат.	2. Орой кожондоды.
3. Мен кичеенип жадым.	3. Мен кичеендим.
4. Адучы мылтыктан адып жат.	4. Адучы мылтыктан атты.
5. Ол иштеп жат.	5. Ол иштеди.
6. Колхозчылар иштеп жат.	6. Колхозчылар иштеди.
7. Сен бичип жадын.	7. Сен бичидинг.

1. Мен книга кычырарым.
2. Орой кожондоор
3. Мен кичеенерим.
4. Адучы мылтыктан адар.
5. Ол иштеер.
6. Колхозчылар иштеер.
7. Сен бичириң.

Глаголдор öйлöргö кубулуп жат. Глаголдордын öйлöри үч: тургуза öй, öткөн öй, келер öй. Тургуза öйдин глаголы предмет канайып ла турган тужындагызын көргүзип жат. (Ўренчик бодолго бодоп жат). Öткөн öйдин глаголы, кажы ла предметле алдындане болгонын, айдып жат (ўренчик задачаны бододы. Ўренчик книга кычырды). Келер öйдин глаголы, кажы ла предметле не болотонун айдып турган сөс болуп жат. (Ўренчик задача бодоор. Ўренчик книга кычырар).

121 задача. Бу эрмектерди бичип алала, кажыла эрмек кандай жүзүндө болуп жатканын кандай öйдөгизия айдып беригер.

Мен книга кычырып жадым. Бис оморкоп жадыбыс.
 Сен бодолго бодоп жадын. Слер балыктап жүрдигер.
 Ол газет кычырып жат. Олор эртен агдап барарлар.

Глагол ончозы, жүзүндөрдүн көп тоолу кожул-таларыла кубулуп турар. (Жаныс тоодо: сананып жадым, учуп жадын, учуп жат; көп тоодо: сананып жадыбыс, учуп жадыгар, учуп жадылар).

129 задача. Бу эрмектерден эң озо өткөн өйдүн, ошон тургуза өйдүн срагай учында келер өйдүн глаголдорун чыгара бичип алыгар.

1. Бис ишти мөрөй ажыра иштеп жадыбыс.
2. Бистин колхоз жылу кажаган тудуп алды.
3. Колхозчылар бу жыл трудкүнге ашты көп алдылар.
4. Кандый ла кижн бичикке кичеенип үренер керек.
5. Адучы мылтыктан адып жат.
6. Мен былтыр экинчи класста үрендим.
7. Оймок эзенде үчүнчи классты үренип божодор.
8. Сен кандый жакшы книга садып алдын?
9. Биске фабрикадан ишмекчилер айылдап келдилер.
10. Улус заемге бичидип жадылар.
11. Урмат жилектеп барды деп Нина айдып жат.

123 задача. Бажыла глаголго өстөр кожуп тургуза, өткөн, келер өйдө эрмектер бүдүригер.

К ө р г у з у: Иштеп жадым, иштедим, иштеерим.

Иштеп жадым жарандырып жадым
 болужып жадым үредип жадым мөрөй-
 лөжип жадым жылбиркеп жадым ойноп
 жадым уруп жадым кечип жадым
 бичип жадым

124 задача. Көчүрүп бичириде, тургуза өйдүн глаголдор-
 дын өткөн өйдүн глаголдорун солугар.

Кей күсле жытанып жат. Күн кыскарып жат. Агаштар, ку-
 нукчыл шуулт табышту бүүри жок, артып жат. Жаландарга ту-
 ман түжүп жат. Үүр кастар үн алыжа табыштанып, күнтүш-
 түги жаар учуп жат. Ноябрь жууктап келип жат.

125 задача. Бу куучынды бичип алыгар. Глаголдордун
 тозогозинин алдына чийү тартып, темдектегер.

Бис журтыбыста текши јаны јүрүм тözöдибис. Бистин јадыныбыс јаранды, колхозтор там тыгып јаранды. Городтордо, совхозтордо ло колхозтордо канча муи јоннын столовойлары ачылар.

Балдар балык кармактаарга барды. Колхозчылар öлön оболоды. Улус армакчы катты. Мен школада үренгенимнен бери эки жыл öтти. Суунын тожы бу јуукта ла тонды. Колхозчылар јер ижинен божоды.

§ 27. Глаголдордын тургуза öйдö јүзүндерге ле тоого öскөрöри ле чын бичири

126 задача. Бү берилип јаткан јакылта кеберлү глаголдорды баштапкы јүзүннин јаныс тоолу тургуза öйдин глаголы эдип кубултыгар,

Бичи, көктö, үр, ур.

Кандый ла глаголдордын төс учуры јакылта кеберлү глагол болор. Јакылта кеберлү глаголды јүзүн сайын öскөртсö п. ып, ип, уп, үп, деп кожулталар кожуп, онын кийининде јадым, јадын, јат деп болушчы сös кожор (иште-п јадым, ал-ып јадын, көр-үп јат). Тургуза öйдин болушчы глаголдоры јат, тур, отур, база јүр болор.

127 задача. „Темир јол“ деп куучынды кычырыгар. Глаголдорын чыгара бичийле, эдиги öйдö јаныс тоодо, онон көп тоодо эдип öскөртпегер.

ТЕМИР ЈОЛ

Поезд станцияга јууктап јат. Поездке улус бадышпай јат. Мен темир јолды баштап ла көрүп јадым. Мен база вагоннын эжигине јууктаарга турум. Онон мен вагонго кирип алала, көзнөктөн көрүп турум. Учунчи звонок согулды. Поезд кыймыктай берди. Көзнөктөн көргөндö јаландар, агаштар элес эдип, артып јат.

§ 28. Глаголдордын öткөн öйдö јүзүндерге ле тоого öскөрöри ле чын бичири

128 задача. Бичип алыгар. Глаголдорын башка чыгара бичип алала, кандый öйдö болуп турганын јартап айдып беригер.

ТЕЛЕГЕН

Тышкары балдарын эчидип алган бир такаа јүрди. Олор јерден аш теердилер. Öрö бийик тенериде телеген учты. Ол бойына јем көрүп алды.

Улачы андап јанды. Ол телегенди көрүп алды. Мылтыгын алып, телегенди атты. Телеген јерге түшти. Такаанын балдарынан коромјы јок болды.

129 задача. Бу берилип јаткан эрмектерде, өткөн өйдө, канайда өскөрилип јатканын ажарып, көчүрүп бичип алала, кожулталарынын алдынан чийү тартып темдектегер.

1. Мен ойнодым.
Сен ойнодың.
Ол ойноды.

Бис ойнодыбыс.
Слер ойнодыгар.
Олор ойноды.

130 задача. Бу берилип јаткан глаголдорды өткөн өйдин 1-вы кебери аайынча жүзүндерге кубултыгар.
ат, от, тут.

Глаголдын төс бөлүгинин учындагы буквазы тунгак туйук болзо, өткөн өйдин кожултазы база тунгак туйуктан башталар: кести, ичти.

Темдектезе: тут-тутты, укты, кести, ичти.

АЖАРУ: туйук т буквага токтогон глаголдордын учындагы т экиленип турар.

Темдектезе: артты, тутты, өтти.

131 задача. Бу төзөгө глаголдордон өткөн өйдин кеберин бүдүригер. Озо үнгүр туйукка токтогону алыгар, ошон тунгак туйукка токтогону адыгар.

Көр, тут, кычыр, ас, үрен, айт, ал, эт, ук, уч, сал, жап, бичи, өмөлө, оболо.

132 задача. Бу статьяны көчүрүп бичийле, точкалардын ордына 1-вы кебер өткөн өйдин кожулталарын кожугар.

ЭРТЕН ТУРА

Тан ат Күн чык Адам турага кир Ол
жаан карындажымды уйгус Олор ишке бар Энем
печкага от сал Эжем уй саа Мен туруп јунунала,
школага бар

Глаголдордын төс бөлүгинде учындагы буквазы үнгүр туйук болзо, өткөн өйдин кожултазы база үнгүр туйуктан башталып ды, ди болор (алды, көрди).

§ 29. Глаголдордын келетен өйдө жүзүндерге ле тоого өскөрөри ле чын бичири.

133 задача. Куучынды чыгара бичип алыгар. Олор кажы өйдө турганын таныгар.

Менин адам эртен городко барар. Мен оныла кожо барарым. Бис анда көп солун неме көрөрибис. Городко үч конуп једерибис. Городто база үч күн јадарыбыс. Мен јанзам, анда нени көргөнимди, куучындап берерим деп, Адучы куучындады.

134 задача. Глаголдордын бербиринин бичип алаа, учындагы кожултазын чийү тартып төмөктөп алыгар.

1. Мен аларым	Бис аларыбыс
" ичерим	" ичерибис
2. Сен аларын	Слер аларыгар
" ичерин	" ичеригер
3. Ол алар	Олор аларлар
" ичер	" ичерлер

Глаголдордын төзөгөзинин учында үндү буква болзо, ол үндү буква эки боло берер (тепсе—тепсеер, бичи—бичиир, көктө—көктөөр, оболо—оболоор, коры—корыыр, алта—алтаар, үркү—үркүүр, утку—уткуур).

Глаголдордын келер ойинин кожулталары мындай болор:

Кату глаголдордо: ар, ор ыр, ур.

Жымжак глаголдордо ер, өр, ир, үр.

135 задача. Бу төмөңги берилген глаголдорды келетеп өйдө эдип учына кожулталарын кожугар.

Көр, сат, экче, бичи, кыр, үркү, толы.

136 задача. (Глаголдор керегинде катап өдөр таскаду). Бу тургууз өйдөги эрмектердин глаголдорын келер, өтбөн өйдө эдип, бичип алыгар.

1. Доктор улус эмдеп жат.
2. Бис заемге бичидип жадыбыс.
3. Колхозто жаны школа тудуп жат.
4. Үренчик бичип жат.
5. Ат мантап жат.
6. Төө отуруп жат.
7. Кар жаап жат.
8. Колхозчылар жуун эдип жадылар.
9. Үренчик бичип жат.
10. Ат мантап жат.

137 задача. Бу эрмектерди кычырып алыгар. Глаголдорун столбиктеп чыгара бичип алаа, одоштой келер, өткөн өйгө кубултыгар.

Тан адып жат. Мен карындажымла уйкудан туруп жадым. Мен үренип жадым. Балык жүзүп жат. Кучийак чыркылдап жат. Өлөн саргарып жат. Уй мөөрөп жат. Күн өксөп жат.

138 задача. Бу эрмектерди бичип алыгар. Глаголдорун алдынан чийү тартып төмөктөгөр. Кожултазын кардый бувадан башталып жат, айдып беригер. Тунгак па? Үнгүр бе?

Уулчак ворота ачты. Кызычак книга кычырды. Калын кар

жаады. Анчы элик атты. Колхозчы ат тутты. Колхозчы мөрөйлөшти. Мен кастын жымыртказын таптым. Улус кыргачыктылар.

§ 30. Жарты жок кеберлү глагол.

139 задача. Эрмектерди кычыры карарта баскан келетен өйдин глагол сөстөргө кандый кожулталар кожулганын айдып беригер.

Бистин колхоз укту айгыр экелерге, кижилер пйди. Мен бүгүн магазинге бөс аларга барып жүрдим. Менин энем кийим көктөөргө ус. Кандыйла берген ишти кичееп иштеерге керек. Кыраны кичееп одоорго керектү.

Келетен өйдин глаголына га, ге, го, гө деген кожулталар, кошкондо, жарты жок глагол бүдүп жат.

Нени эдерге жат? Канайдарга туры? деп сурактарга кару болуп турган глаголдорды жарты жок кеберлү глаголдор деп айдар.

140 задача. Көчүрүп бичийле, жарты жок глаголдорун алдынан чыгуу тартып төмдөктөгөр.

1. Жадып кычырарга жарабас. 2. Балдар ажанып алала, уйуктаарга жадылар. 3. Крымда кей, кургак ла ару, оору кижиге анаары барарга керек деп доктор айтты. 4. Чапаев, чаазындарла берижерге эмес, командовать эдерге келгенин айдып турды. 5. Бистин бригадалар мөрөйлөжөргө турулар. 6. Базала уйуктаарга ба? Узак уйуктаарга жарабас. Тургузала көдүрилерге керек.

§ 31. Жарты жок кеберлү глаголдордын өйлөргө жүзүндерге ле тоого кубулары.

141 задача. Бу төмдө берилген глаголдорго кандый болушчы сөстөр кожулган? Кажыла глагол кандый өйдө туруп жат, жарты беригер.

Иштеерге жат.

Иштеерге барды.

Иштеерге туры.

Жарты жок кеберлү глаголдор эрмекке кирип, айдылганы да болуп турар. Олорго жат, барды, келди, туры ла ошон до өскө болушчы сөстөр кожулар. Жарты жок кеберлү глаголдор өйлөрдү де көргүзүп турар.

142 задача. "Ичерге жат" деп тургуза өйдин жарты жок кеберлү глаголына кандый жүзүндөрдүн кожулталары кожулгандарын айдып беригер.

Ичерге ядым, ичерге яд-ы-быс
 Ичерге ядын, ичерге яд-ы-гар
 Ичерге яды, ичерге яд-ы-лар

Жарты жок кеберлү глаголдор жаныс тоолу жүзүндөрдүн кожулталарын алынып та кубулып турар.

143 задача. Бу берилген глаголдорды жарты жок глаголдор эдиң кубултала, бичип алыгар. Ошон оморды эң озо өйлөргө кубултыгар: Онын кийининде жаныс тоолу ла көп тоолу жүзүндөрдүн кожултазын кожуу кубултыгар.

бичи, кел, тут, оморко.

§ 32. Интернациональный ла орус тилден кирген сөстөр.

144 задача. Бу берилген, класстың ичиндеги предметтердин аттарын бичип алыгар.

Парта, доска, стол, мел, печка, счёт, чернила, чернильница, ручка, карандаш, тетрадь, сумка, книга, плакат, лозунг, бак, портрет.

Ойрот тилине орус тилинен көп сөстөр кирген. Ол андый орус тилинен кирген сөстөр лө интернациональный сөстөрдүн төзөгөзин бир де кубултпай бичип учурлу.

145 задача. Энди бойыгар сананың, кийер кийиминиң орус ады зайыпча ла айдылып жаткандарын бичип беригер.

146 задача. Бу жири продукталардын адынан кирген сөстөрдү бичип алыгар.

Сахар, конфет, пряник, колбаса, лапша, квас, пирог, сыр, картошка, капуста, морковь, арбуз, дыня.

147 задача. Бу берилип жаткан орус тилинен кирген сөстөрдү кычырыгар. Олор кандый тунгакка токтоганын айдып беригер.

Колхоз, совхоз, клуб, геолог, ёж, завод, кооператив.

148 задача. Бу үнгүр туйукка токтогон адалгыштар кубултышы сайын кубуларда, кожулталары кандый туйуктан башталганын бичип алыгар.

Т не?	колхоз	морковь	парта	банк
Э. ненин?	колхозтын	морковьтын	партанын	банктын
Б. неге?	колхозко	морковько	партага	банка
К. нени?	колхозты	морковьты	партаны	банкты
О. неле?	колхозло	морковьло	партала	банка
Ж. неде?	колхозто	морковьто	партада	банка
Ч. неден?	колхозтон	морковьтон	партадан	банктан

Үнгүр туйукка токтогон орус тилден кирген адалгыш сөстөрдү кубулткыштарга кубултканда, кубулткыш кожултазы тунгак туйуктан башталар учурлу. Өскө табышка токтогон адалгыштар, ойрот тилиндеги адалгыштардын ээжизи аайынча кубулар.

149 задача. Бу орус тилден кирген адалгыш сөстөр жүзүндөргө кубулып, кожулта кожулганын ажарып көрүп алыгар. Ошон оны бичип кожултазын дефиз ажыра тургузыгар.

1-кы жүзүн квазым конфедим

2-чи жүзүи квазын конфедин

3-чи жүзүн квазы конфеди

Орус тилден кирген сөстөрдүн учунда с, ш, т, к, и, эжерлү тунгак туйуктар бололо, олардын алдында коштой турган тунгак жок болзо, жаныс тоолу жүзүндөрдүн кожулталары кожулар, ол тунгак туйук бойыны эжерине солуна берер.

Je, C туйук тунгактын, алдында база туйук табыш турза, учундагы туйук тунгак бойынын үнгүр эжерине көчпөс (морс-морсы, класс-классым).

150 задача. Бу эрмектерди кычырыгар. Баштапкы бөлүктөргө ле экинчи бөлүктөргө эрмектерде темдектөгөн сөстөрдө нези башка:

1. Чуй трагында автомобиль- 2. Аймактын автомобилн Оңу-
дер көптөди. дайга барган.

Бис промышленностьты ты- СССР-дын промышленнозы
ныдып жадыбыс. тынып өсти.

Үренчик тетрадька бичиди. Сенин тетрадын кирлү.

Орус тилден кирген учунда с, т эки тунгак ла мягкий знак (ь) темдектү сөстөргө жүзүннүн үндү табыштан башталган кожултазы кожулганда, Т ла мягкий знак (ь)-темдек жоголып барар (Область-облазы).

Орус тилден кирген сөстөрдүн төзөгөзінде кату ла жымжак үнгүрлер кожулып та турар. Темдектесе: комитет, фабрика. Je ол сөстөр бистин эрмегибиске кирип, кожулта кожулганда, кожултанын үндү табыжы, орус сөстин калганчы үндү табыжынын аайынча кату болзо кату, жымжак болзо, жымжак болор.

Темдектете: фабрика-да, комитет-те.

ТӨРТІНЧИ КЛАСС.

§ 1 Эрмектин ичинде сөстөрдин ээжизи.

1 задача. Бу статьяны бичип алала, керектү токтой түшөр төмөктөрия тургузыгар. Онон баштачыларың жаңыс чийүлө төмөктөп, айдыганың дөзө эки чийүлө төмөктөп алыгар.

ЛИДА

Ада-төрөл учун, бистин ырысту жадыныбыс учун фронтто немецкий фашисттерле күүн кайралы жок тартыжып турган Кызыл Черүнинг жуучылдары жууда бойының тының да кысканбай тартыжып турдылар:

Жуу сүреен калапту болуп турган учун көп боецтер ле командирлер шыркаладып эмденерге госпитальга келип турадылар.

Ондый шыркалаткан кызылчерүчилерге советский улус кичинегинен ала карыгандарына жетире жаан кичеемел салып турдылар.

Боецтер ле командирлер жаткан жаан палатада койкадан койка жаар кичинек Лида базып жүрет. Ого сегис жаш, оның кийгени ак халат. Лиданың бүдүретен керектери көп шыркалу кичи суу сурайт — Лида ого суу экелип онон оны ичип аларына болужып стаканнан желгей тудуп турат. Курсак та жирине бойлоры қолдорын көдүрип албас улус бар андый улуска калажын минду калбагың оозына апарып азырап турат.

Лиданың энези фашисттерле тартыжып турган жууда суруузы жок жылыып калган, адазы дөзө, бу ок госпитальда хирург - врач болуп жат; госпитальга келип эмденип турган черүчилер Лиданы тың сүүп турадылар; озор, качан выписываться эткенде, Лиданы палаталар сайын жүрүп бедиреп таап алала узак эзендежип турадылар.

Эрмектин ичиндеги сөстөр бойы бойыла колболу болор. Эрмек качан да болзо, жаан буквала башталар, учында точка тургузылар.

§ 2. Табылу, суракту, кыйгылу эрмектер.

Кижикандый бир неменин учурын табынча айдып турган болзо, ол эрмекти табылу эрмек деп айдатан.

Куучында табылу эрмекти кижиканда, уни тамла жабызап турар.

Темдектезе: Бистинг колхоз кырада иштеп жат.

Эрмекте сурак берилип турган болзо, андый эрмекти суракту деп айдатан.

Темдектезе: Слердин завод иштеп жат па?

Эрмекти кижиканга сүгүнип, кайкап, чочуп, айдар болзо, ол эрмекти кыйгылу эрмек деп айдар.

Темдектезе: Капшагай келип болужыгар! Агаш аразында сүреен жакшы!

2 задача. Бу куучынан эн озо суракту эрмектерин чыгара бичип алыгар, онс каруу эрмектерин чыгара бичип алыгар,

— Сен канча жашту?

— Мен он эки жашту.

— Школада үренип турун ба?

— Ээ үренип турум.

— Кажы класста үренип турун?

— Учунчи класста үренип жадым.

— Канайда үренип турун?

— „Беш“ ле „төрт“ отметкалар алып үренип жадым.

— Сенде карындаштар бар ба?

— Ээ бар.

— Олор бичикке үренип туру ба?

— Үренип туру.

— Ойротский область качан төзөлгөн эди?

— 1922 жылда.

— Слердин колхозто кандый культурный учреждение-лер бар?

— Клуб, изба-читальня, яслялар бар.

— Жааназан не болорун?

— Инженер болор күүним бар.

3 задача. Озо, нөкөр Сталининг, сурак эди берген эрмектерин бичип алыгар. Бу сурактарга, нөкөр Сталининг каруу бергенин башка бичип алыгар. Ун аайынча тендештиригер, сурактары канайып кычырылат, база онын каруулары канайып кычырылат?

„Колхозтын көнүгип барып жаткан жазал—ижин мынан ары көндүктирерге ле колхозтын бүдүмдү жазалын алдындагызынан артык мынан ары көндүктирерге кандый неме керек?

Эн ле озо, керектү болуп турганы, колхозтор иш иштеерге жетире жеткил жарагадый жерлү болор учурлу. Слер-

де андый жер бар ба? Ээ, бар. Жакшы деген жерлерди колхозтордын колына табыштарып, ол жерлерди колхозтор тузаланып турзын деп, бужулап салганы, жарт болуп жат. Андый болгондо, ол жер өскө кижинин колына барар деп, колхозтор коркоры жогынан оны бойынын табына иштеп, тузаланып жарандырып турар керек.

Экинчизинде, бу ишти бүдүрүп иштеп турарына, тракторлорды ла машиналарды колхозчылар тузаланып иштенип турар арга күчтү болор керек. Андый неме слерде бар ба? Э-э, бар. Ончо улус билер, бистин тракторлор иштеп чыгарар заводтор ло жүртхозяйствого керектү машиналар чыгарар заводтор эн ле озо, анчадала кичееп иштеп, машиналарды да, жепселдерди де колхозторго берип, ийип туру.

Бу керекти бүдүрерге, башкаруу колхозчыларга крестьяндарга улустар ийип, акча жөөжө берип, болужын жетирип турзын деп, класс оштүлөрдүн арткан калгандары колхозчыларды уйададып турарына жай бербей базып турзын деп, эдер керек. Бу керектерди бүдүргөдй башкаруу слерде бар ба? Э-э, бар. Бу ишмекчи ле крестьяндардын совет башкарузы деп адалып жат.

Эрмектин учуры сурак болзо, андый эрмекти суракту эрмек деп айдар. Суракту эрмектин учында сурак темдек тургузатан.

Эрмектин учуры тегин куучын болзо, андый эрмекти **табылу эрмак** деп айдар. Табылу эрмектин учында, кижинин уни жабызай берер. Табылу эрмектин учында точка тургузатан.

4. задача. Бу сурактарга каруузын бичигер. Карууларды көргүзү **азыныча** толо эдип беригер.

К ө р г ү з ү: Бистин класста төртөн үренчик.

1. Слердин класста канча үренчик?
2. Слердин класста кызычактар канча, уулчактар канча?
3. Класстарда пионерлер бар ба, канча пионер?
4. Колхозко экскурсия эдип бардыгар ба?
5. Анда барала, нени көрүп билип алдыгар?
6. Колхозто канча бригада иштеп жат? Мергендүчилери канча?
7. Слердин класс экскурсияга канча катап жүрди?
8. Экскурсияга кандый жерде жүрдигер?
9. Колхозтын ижине слердин класс болужып туры ба?
10. Кандый иште болуштыгар?
11. Үредүчигердин ады-жолы кем?
12. Слердин колхоз качан төзөлгөн?
13. Колхозтын адын билерин бе? Адап бер.

5 задача. Статьяны бичип алыгар. Эрмектеринин учында керектү темдектерин тургузып салыгар.

Ваня ла Вася агаш аразына бардылар. Жолой Ваня Васядан сурап жат:

— Сен слесарь ба?

— Ээ, слесарь.

— Кайда иштеп турун?

— 297-чи заводто.

— Ондо качаннан бери иштеп жадын?

— Эки жыл болды.

— Иш кандый болуп туру?

— Ишти военный өйдин ээжизи аайынча тургузып, планды ай сайын эки жүс проценттен ажыра бүдүрүп турубус.

Сурак учурлу ба, бе, бо, бө.па, пе, по, пө не деп үзүктөрдү, глаголдон башка бичирип учурлу.

Глаголдын төзөгөзи үнгүр туйук табышка токтогон болзо, камаалажып турган үзүктөри ба, бо, бө бе, болор, глаголдын учындагы табыжы й болзо үзүги не болор.

Темдектезе: Слерде мал бар ба? Жуун кече өткөн бө? Адучы келер бе? Ол келгей не?

Глаголдын төзөгөзи тунгак туйук табышка токтогон болзо, камалажып турган үзүктөри па, по, пө пе болор, олар глаголдон башка бичилер.

Темдектезе: Сенин адан узанып жат па? Сеге ол турган неме көрүнөт пе?

6 задача. Бу куучыны кычырала, кыйгылу эрмектерин чыгара бичип алыгар.

БОЛУШЧЫЛАР

Булут, булуттын коркуштузун!

Колхозчылар өлөңди мендеп жууп, абрадарга салып турды. Көрзөлө кызыл галстукту балдар жүгүришип келип жат.

— Жакшы ба, нөкөрлөр!—деп, пионерлер кыйгырды.— Бис слерге болужарга келдибис.

— Карын келгенигер жакшы. Сүреен балдар!

Иш кайнай берди. Абралар жедип келди, өлөңди абрага салдылар.

— Же, бирүгер чыгып болужыгар!—деп Захар өбөгөн эки уулчакты абранын үстине чыгара тартып алды.

— Эмди, балдар жакшы тепсегер. Жааш келгелекте, өлөңди жууп алдылар.

Кыйгылу эрмектердин учында кый темдек тургузар учурлу.

7 задача. Көчүрүп бичиирде керектү токтой түжөр темдектөрүн тургузып туругар.

- Ау, ау, слер кайда
- Бис мында, бери келигер
- Мында жүзүн-жүүр неменин көбизи сүреен
- Көр Адучы, мен кандый коныс таап алдым. Онын ады не
- Мынын ады ат-канызы
- Мында база бирү жүрү, бери келигер, балдар

§ 3. Кениткен ле кенитпеген эрмек

8 задача. Статьяны кычырып алыгар. Онон эн озо баштачызы ла айдылганынан бүдүп турган эрмектерди бичип алыгар. Эн учында баштачызынан ла айдылганынан өскө жартачы сөстөрлү эрмектерди бичип алыгар.

I.

Күн изидип жат. Жаскы жылу күн болды. Кар кайылды. Колхоз иштеп туру. Бис жуун өткүрүп жадыбыс. Жол үрелди. Месс жерлердин кары кайылды.

II.

Уренчик бичип жат. Ол жакшы куучындады. Мен жааналдым. Слер эртен школага жуулыгар. Уредүчи куучын айтты.

9 задача. Бу берилип турган адалгыштарга айдылган кожуп эрмектер бичип алыгар.

Талай . . . Город . . . Кайычы . . . Шулуэин . . . Салкын . . . Аш . . . Кыш . . .

10 задача. Айдылгандарга адалгыштар кожуп, эрмектер бичип алыгар.

. . . иштеди . . . журады . . . Огырды . . . отоп жат . . . учар . . . комустаар.

Баштачы ла айдылганынан бүткен эрмекти кенитпеген эрмек деп айдатан.

11 задача. Бу эрмектерди бичип алыгар. Башыла эрмекте баштачызы ла айдылганынан башка кандый сөстөр бар айдып береле ол сөстөрдү алдынан чийү тартып темдектегер.

ЧӨРЧӨК

Эмеген, өбөгөн журтап жаттылар. Олордо чоокыр такаа бар болды. Такаа жымыртка тууп берди. Жымыртка тегиндү өмес—алтын болды, Обөгөн жымыртканы жирге сананды. Ол жымыртканы согуп, согуп жарып болбоды. Эмеген жымыртканы согуп, согуп база жарып болбоды. Жымыртка столдо жадыры. Ол орто чычкан мантап барып жадала, куйругыла жымыртканы тийип ийерде, жымыртка тоголоно берди. Жымыртка жерге түжеле, жарыла берди.

Эрмекте баштачы ла айдылганынап да башка сөстөр бар болуп јат. Олор баштачыны ла айдылганды јартап јадылар. Онын учун олорды јартачылар деп айдар. Јартачыларлу эрмекти **кеңиткен эрмек** деп ай-датап.

12 задача. Бойыгар санап бир канча кеңиткегон эрмектер бичип алала, ол ок эрмектерди кеңиткен эдип база кытап бичигер.

§ 4. Бир канча укташ сөстөрлү эрмектер

Эрмектин ичинде бир канча укташ сөстөр болотонч бар болуп јат. Ол андый укташ сөстөр уч группага бөлүнип јат: баштапкызы, бир канча баштачы сөстөр: экинчизи, бир канча айдылган сөстөр: үчүнчизи, бир канча јартачы сөстөр.

а) Бир канча баштачы сөстөрлү эрмектер.

13 задача. Бир канча баштачы сөстү эрмектерди кычырыгар.

1. Јаланда буудай, арба өсти.

2. Ишмекчилердин, крестьяндардын, служащийлердин јадыны јарапды.

3. Бистин колхозто клуб, изба-читальня, библиотека бар.

4. Уйлар, койлор, эчкилер јаланда да отоп јат.

5. Кайып, карагай, чиб, јодро туру.

6. Иван, Самай, Вася, Таня школага келдилер.

Эрмектин ичине бир канча баштачылар болотон. Бичнир тушта андый баштачыларды бойы - бойынан запятойло бөлүйтөн (**Школада стол, парта, отургыш, доска туруп јат**).

Је ол андый бир канча укташ сөстөрдин калганчызынын алдында „ла“ эмезе „база“ деп колбочы турза, онын алдына запятой тургуспайтан. (**Школада, стол, парта, отургыш ла доска туруп јат**).

14 задача. Бу берилген эрмектерди керектү тектой түжөр темдектерин туругузын бичип алыгар.

Јаланда уйлар, аттар ла эчкилер јүрүп јат. Коля, Ваня, Саша ла Јорголой школадан јандылар. Бистин колхозто школа, библиотека ла клуб бар. Андап чыккан улус: Адучы, Мамаш ла Эрелдей.

б) Бир канча айдылганду эрмектер.

15 задача. Бу берилип турган укташ айдылганду эрмектерди кычырыгар.

1. Трактор кыра сүруп, кыра урендеп, аш согуп, кош тартып јат.

2. Комбайн ашты кезип, согуп јат.

Салкын шуулай, табыштанып, жабынчыны кодорып жат.

3. Мен библиотекага барып, кино көрүп кунди өткүрдим.

Эрмектин ичинде бир канча айдылган бар болзо, оларды база запятойло бөлүйтөн.

16 задача. Бу эрмектерди бичип алала, токтой түжөтөп темдектерин тургузыгар.

Балдар јаланда соодоп ойноп жүгүрип јурдилер. Оору кижии онтоп ачурканып төжөкко ары-бери согулып јатты. Шуурган табыштанып шуулап көзнөкти карла шыбап турды. Бистин деревнебисте школа библиотека кызыл толук клуб бар. Адучы Карамай ла Колтык јортуп јат.

Эрмектин ичинде бир канча айдылгандар да болуп јат. Бичиир тужында андый айдылгандарды бойы-бойынан база запятойло бөлүүр.

17 задача. Эмди бойыгар бир канча баштачылу беш эрмек, бир канча айдылганду беш эрмек, саванып таап бичип беригер.

§ 5. Эрмек ичинде тоолоп турган сөстөрдө да до дө, де, та, то, те, тө колбочылардын

Бичиир ээжизи

18 задача. Бу эрмектерди бичип, токтой түжер темдектерин бойыгар тургузыгар.

Задачаны Миша да Петя да Оймокчы да Кечеш те бодоп салдылар. Школанын балдары тетрадь карандаш ла будук садып алдылар. Книге чаазын карандаш ла чернила база перо үредүге керекту неме.

19 задача. Бу берилгенди кычырыгар да, де, до, дө, та, те, то, тө, деп колбочыларды ајыктагар, олар коштой турган сөсдө кожо туруп јат па? Башка туруп јат па?

Клубта спектакль да, кино до, концерт те, ойындар да өдүп јат. Советтин заводторында автомобильдер де, тракторлор до, аэропландар да, танктар да, паровозтор до бүдүп јат. Урал да, Волга да, Терек те, Кура да, Каспийский талайга кирип јат.

Эрмекте бир канча баштачы сөстөрдии тоолоп айдарда да, до, дө, де, та, то, те, тө деп колбочылар сөстөн башка бичилер. Је ол колбочылар колболып турган баштачызыла кожо запятойло бөлүнип турар.

20 задача. Бу берилген эрмектерди бичип турала, керектү темдектерин тургузып салыгар.

БИСТИН КОЛХОЗ.

Бистин колхоз Кадын суунын јаказында туруп јат. Ондо кыралар да одордо сад та база огород то бар. Огородто

олор мындый овоштор отургызып јат огурчын, свёкла капуста морковь согоно. Олордо колхозчылардын уйлары аттары койлоры јүрүп јат. Кезик колхозчылар балыктагылап јат. Кадын суунын балыктары бел чортон чараган кортон. Кажы ла колхозчы алдынан мындый малду уй кой эчки база куштар да бар.

§ 6. Бир канча јартачылу эрмектер.

21 задача. Бу берилген эрмектерди кычырала, кажыла эрмекте канча јартачы сөстөр болгону айдып беригер.

1. Саста кызыл, сары, көк чечектер бар.
2. Акта, кобыда ла кырланда малдар јүрү.
3. Арапый бугун колхозто, клубта, база школада болды.
4. Мен базардан сарју да, согоно до, кийим де, алдым.
5. Ойынчы бу кун уйуктап та, ойноп то, сууга да, кирип турды.

Эрмекте јангы суракка каруун берип, баштачыга эмезе айдылганга колболу бир канча јартачы сөстөр бар. Бичиир тужында ол сөстөр запятойло бөлүнип турар. Је кажы бир јартачы сөстөрдиг ортозында ла деп колбочы бар болгондо, запятой тургузылбас.

Эмезе учындагы сөстин алдында колбочы турза, ол тушта запятой тургуспас. **Садта көк ло сары чечектер бар.**

Бу мындый укташ јартачы сөстөрдө да, де, до, дө, та, то, те, тө деп колбочылар туратаны бар, олорды бичиир ээжизи, алдында баштачы сөстөрлө колболу болуп турган аайынча болор. **Садта кызыл да, сарыда, көк тө чечектер бар.**

22 задача. Бу эрмектерди бичип алала, јангы суракка каруу болуп турган јартачы сөстөрдиг алдынан таап, чийү тургып темдектөгер.

Бис выставкага диаграммалар, плакаттар, јуруктар, модельдер белетеп алдыбыс. Колхоз буудай ла арыш, база суланы кыралап божотты. Балдар бойлорыла корзина, малта, көнөк, азык алдылар.

§ 7. Укташ сөстөрлү эрмектерде эки точка тургузары.

23 задача. Бу берилген эрмектерди эн озо сол јанында столбикте берилгенин кычырыгар онег он јанындагы столбиктегизин кычырып тундештирип, невиде башка болгону айдып беригер.

1. Колхозчылар базарга кулур, сарју, јымыртка экелдилер.	Колхозчылар базарга садарга мындый продукталар экелдилер: кулур, груша, јодро, сарју.

2. Колхоз яблока, груша, Колхоз мындый неме отур. тожло, јодро отургыс-гысты: яблоко, груша, јодро. кан.

Укташ сөстөрлү эрмектерде, айдылганы укташ сөстөрдиг алдында турза онын кийининде эки точка тургузар.

Темдектезе: Менин таап алганым: кызылгат, боронот ло јодро.

24 задача. Энди бу эрмектерди аjarулу кычирала, олардын укташ сөстөри кажы эрмекте бастыразы айдылган, кажы эрмектерде бастыразы јартачылар, айдып беригер. Укташ сөстөрдиг алдында кавдый токтой түжөр темдек туруп јат?

1. Мен мындый онду карандаштар садып алдым: кызыл, көк, кара, сары, күрен.

2. Ол келеле амырап, уйуктап, книга кычырып турды.

Эрмекте укташ сөстөри јартачылар бололо, олардын алдына айдылган тургажын, айдылганын кийининде база эки точка тургузар. Айдылгандар бу ээжиге келишпес.

25 задача. Бу эрмектерди кычырып, кажыла эрмекте токтой түжөр темдектерин тургузыгар.

Советский Союзта мал өскүрип турган мындый јерлер бар Казахстан, Узбекистан Бурят-Монгольский республика Ойротский область ла Хакасский область.

Кузбасста мындый металлдар эдип чыгарып јат болот чой јес цинк онон до өскө.

§ 8. Колболу эрмек.

26 задача. Бу эки столбикте эрмектерди аjарып көрүгөр. Олардын түнгөйи-түнгөй эмэзи незинде?

Колбо јок эрмек.

1. Кече түниле јаш, јаады. Тенери күркүреди.
2. Мен газет экелдим. Улус кычырды.
3. Јылу күндер келди. Улус кыра ижине чыкты.
4. Ол уйуктап јаткан. Мен иштеп салгам.

Колболу эрмек.

1. Кече түниле тыг јаш јал, тенери күркүреди.
2. Мен газет экелеримде, улус кычырды.
3. Јылу күндер келерде, улус кыра ижине чыкты.
4. Ол уйуктап јатканда, мен иштеп салгам.

Эки эмезе онон көп алдынан шүүлте эрмектер бойы-бойыла колболыжып, бир куучын кеберлү шүүлте бүдүрип турат Андый эрмектерди колболу эрмек деп айдар. Колболып турган эрмектер бойлары алдынан баштачылу, айдылганду болуп турар. Колболу эр-

мектен айрып алган кажыла үлү эрмеги бойы алдынан
эрмек болуп турар.

27 задача. Оро берилген көбөр аайынча, бу тегин эрмек-
төрди колболу эрмектер эдип колболыштырыгар.

Жалгын жалт этти. Тенери күркүреди
Апрельдин учы болгон. Агаш бүрленгелек болгон.
Аттар једип келди. Бис атандыбыс.
Жылу күндер једип келди. Көк өсти.
Нөкөрим балыктады. Мен мешке теердим.
Күс једип келди. Күндер јудады.
Урок божоды. Балдар переменге чыкты.
Иван урогын белетеген. Мен газет кычыргам.
Таг аткан. Күн чыгып келди.
Тун кирди. Жылдыстар койылды.

28 задача. Бу берилген колболу эрмектөрди көргүзү аайын-
ча, ошто тегин эрмектер эдип кубултыгар.

Көргүзү: Таг жарып турарда, улус ишке барды.
Таг жарыырда, улус ишке барды.
Мен ойноп јадарымда, мени энем кычырды.
Совет јан болордо, албатынын јадыны јаранды.
Мен јаратта отураарымда, ол сууга эжинген.
Ол андап јүргенче, мен чөлгө барып келетем.
Ат отогончо, ямщик уйуктап алды.

§ 9. Баш эрмек ле кошкон эрмек.

29 задача. Бу столбиктерде турган эрмектөрди кычырып,
варарта базылган сөстөр ее учурлу болуп турганын билип алыгар,

Јартачы сөс.

Јартачы эрмек.

1. Адам меге аэроплан-
нын бүдүү керегинде
куучындады.

1. Аэропланнын бүткен бүдү-
зин адам меге куучындап
берди.

2. Коля оору учун шко-
лага келбеди.

2. Оору болгон керегинде,
Коля школага келбеди.

Эрмекте јартачы јангыс та сөстөн болор эмес, бүт-
күл эрмектерле де болуп турар. Ондый јартачы эрмек-
ти кошкон эрмек деп айдар. Кошкон эрмек колбоол-
гон төс эрмегин баш эрмек деп айдар.

Кошкон эрмек баш эрмекке болзо, је, дезе, керегинде,
учун деп сөстөр ажыра биригип јат.

Темдектезе: Кем иштебес болзо, ол јибес.

Мен кадык та болзом, је чеберленип ја-
дым. Ол келбеген керегинде, јуун бол-
боды.

30 задача. Берилген үч эрмекти бичип алыгар, Баш эрмегин ле кошкон эрмегин ылгаштырып айдып беригер. Онон эрмектердин токтой түшкөн темдектери кайда турганын жартагар.

Мен библиотекага барала, книга кычырдым.

Кар жаап ийгежин, чанак жолы чыга берер.

Кошкон эрмек баш эрмектин ортозында турза, эки жанынан запятой турар. (Иван, Ойрот-Турага барала, жанып келди).

31 задача. Бу берилген эрмектерден баш эрмектү ле кошкон эрмектү эдип эрмектер бүдүригер.

Адам айылчыларды күндүледи.

Бис ишке барарыбыс.

Мен бичикке үренер болдым.

Бис айылыбыска жандыбыс.

Бис айылга кирдибис.

Иженер айылда отурды.

Сен уйуктап ал.

32 задача. Эмдибу эрмектерди кычырыгар. Эрмекти кычырып турганыгарда, үнигер кайда жабызап жатканын ажарыгар.

Мен, школага келип, бичикке үрендим.

Жолло барып, бис жараш таш таптыбыс.

Сүзеген уйга сүстүреле, бистин тайгыл качты.

Урок божогочо, сен тым отурамын.

Айылдап келген кижини, карындажым болор.

§ 10. Чике куучын

Öскө кижинин эрмектенип куучындаганын жагыста сөзүн өскөртпөй айдып турган эрмектерди чике куучын деп айдар. Кычырар тужында, чике куучын үннен танылып жат. Чийер тужында кавычкалар салар.

33 задача. Бу берилген эрмектерди кычырыгар. Эрмектердин ичиндеги чике куучынын чыгара бичип алыгар.

„Жас келип жат, балдар“ — деп, үредүчи айдып жат.

„Клара, канча час болды?“ — деп, энем сурады.

„Теерменге барып келдин бе?“ — деп, бригадир сурады.

Автордын сөстөри чике куучыннын кийинине турза, онын алдынан тире тургузала „деп“ деген сөстин кийининде запятой тургузар. Чике куучын десе, алдынан да кийининен де кавычкала темдектелип турар. („Кем иштебезе ол курсак жибес“ — деп, Ленин айткан).

34 задача. Бойыгар сананып, автордын сөзүн кийининде эдип беш эрмек бүдүригер.

35 задача. Бу чике куучывдарды кычырыгар, олардо автордын сөстөри кайда туруп жатканын айдып беригер.

Мамай, — „Барып огордтын ажын отургузар керек“ — деп, куучындады...

Мени, — „Барып чаналу анда“ — деп, адам жакыган.

Сталин, — „Большевиктер шыранкайлу болор учурлу“ — деп, айткан.

Чике куучын автордын сөстөринин ортозында турза, онын алдында ла кийининде тире турар, „деп“ деген сөстин кийининде запятой турар. Темдектезе: Мени, — „Ваня, сен менин айылыма келип бар“ — деп, нөкөрүм кычырды:

36 задача. Чике куучын автордын сөстөринин ортозында турган беш эрмек сананып алала, бичип алыгар.

37 задача. Бу эрмектерди кычырала, автордын сөстөри кайда турганын ажыктап көрөлө, айдып беригер.

Үредүчи айдып жат: „Балдар, урокты баштаар керек“.

РСФСР-дын Конституциясында 1-кы статьяда мынайда айдылып жат: „Российский Советский Социалистический Республика — ишмекчилердин ле крестьяндардын социалистический государствозы болуп жат“.

Онон 12-чи статьянын айдып жатканы: РСФСР-де труд ишке чыдаар кажы ла гражданиннин кыйыш жоктон улурканып бүдүрер кереги болуп, мындый ээжи аайынча бүдер: „Кем иштебей жат, ол курсак жибес“.

РСФСР-де социализмнин ээжизи бүдүп жат: „Кажы ла кижиден онын чыдалынча алар, кажы ла кижиге онын иштеген ижинен көрө берер“.

Автордын сөстөри чике куучыннан озо турза, олардын кийининде эки точка турар. Темдектезе: Көгөлөй өбөгөн жортуп келеле, мынайда айтты: „Мен бүгүн Онудайда болдым“.

38 задача. Автордын сөстөри алдында турган эрмектер сананып бичигер.

Чике куучыннын учында сурак эмезе кый темдек турза, автордын сөстөринин алдында запятой турбас, је тире тургузар.

„Кем келип жат“? — деп, часовой сурады.

39 задача. Бу берилген эрмектерди бичип алала, чике куучыны кавычкала бөлүп, токтой түжеткен темдектерин тургузып салыгар.

Нөкөр Сталин айткан: Эң ле озо улусты баалу немеге бодоп турарына бистер үренип алар керек, кадрларды баалу немеге бодоп турарына, бистин жаба ончобыстын кереги-

бис, биске туза јетиргедий таскаган ишчилердин кажылары да баалу немеге бодоп турар керек.

Мен 100 салковойдын заемына бичиттим деп колхозчы Улаачы айдала. Кыдрашты кычырып турум деди. Слер ишти јакшы бұдурдигер бе деп колхозтын председателинен сурадым. Кызыл Черу эзендик болзын деп демонстранттар кыйгырышты. Бис эртен андап барарыбыс деп адазы уулдарына айтты. Сен эртен городко барарын ба деп Санал айылдажынан сурады. Эртен тетрадыгарды экелигер деп үредүчи үренчиктерге айтты. Эртен ишти 6 часта баштайла, тал түшке јетпей, ашты чек јууп салар керек деп бригадир айтты.

40 задача. Автордын сөзи алдында турган чике куучында эки эрмек бичип алыгар. Автордын сөстөри учында турган эки эрмек бичип алыгар. Автордын сөзи чике куучынын ортосында турган эки эрмек бичип алала, ол эрмектердин токтой түжөр төмөктөрүн тургузып салыгар.

§ 11. Кычыру эрмек

41 задача. Берилген эрмектерди кычырыгар.

Балдар, бойыгарды качанда ару тудугар. Пионер, сен балдарга јозок болор учурлу. Мендеш, сен јуунда укканынды куучындап бер. Нөкөрлөр, ончогор заемге бичидигер.

Эрмек, эрмектенип турган кижини, кандый бир кижиге, эмезе кандый бир немеге кычыру эди айтканын кычыру эрмек деп айдар.

42 задача. Эрмектерди бичип алала, токтой түжөр төмөктөр кайда турганын јартагар.

— Нөкөрлөр, школанын јөөжөзин чеберлегер.

— Ойрот, сен үренип турун ба?

— Балдар, келип кино көрүгөр.

— Оймок, сен бичик кычырып турадың ба?

— Үренчиктер, слерде канча ударник?

— Председатель, менде сурак бар эди.

Кычыру сөс эрмектин баш сөзи болуп турза, онын кийининен запятой тургузар.

43 задача. Энди бу эрмектерди кычырып көрүгөр. Кычыру сөз кайда туруп јат айдып беригер.

Планды бұдүригер, колхозчылар.

Мойыныбыска алган керекти бұдүрели, нөкөрлөр!

Эртен экскурсияга барарыбыс, балдар.

Бери келзегер, балдар.

Бичикке үрен, балам.

Колыгар ару тудугар, балдар.

Кычыру сөс эрмектин учында турза, онын алдына запятой тургузар. Кийининен дезде, эрмектин учурынан көрө керектү токтой түжер темдегин тургузар.

44 задача. Энди бойыгар саванып, бир канча кычыру эрмектер таап бичигер. Керектү темдектерин тургузып туругар.

ЭРМЕКТЕР КЕРЕГИНДЕ КАТАП ÖДÖР ТАСКАДУ

I.

45 задача. Бу тексти кычырала эн озо суракту эрмектерин оной кыйгылу эрмектерин, учында табылу эрмектерин бичип алыгар.

АГАШ АРАЗЫНДА

Бис жайгыда агаш аразына барып жүргенибис. Ондо үредүчи бистен сурады:—Слер агаш аразына жүрерге сүүп туругар ба?—Эе!—деп, балдар ончозы кыйгырыжып турдылар. Кучкаштар жүзүн-жүүр үнденип турды. Кенетийин Ботпой тура жүгүрди.—Келескен жүри, уулдар!—деди.

Келескен кайда жүри?—деп, өскөлөри чуркураштылар. Онон ол келескенди тудуп алала, кайырчагашка салып алдыбыс.

—Эх, агаш аразында жайгыда жүрери кандый жылбүдү!

46 задача. Бу берилген табылу эрмектерден суракту эрмектер эди, бичип алыгар.

Он эки жашту Вася фронтто разведчик болуп жат.

Мен кызыл Черүдеги аакымнан письмо алдым. Ол меге жакып жат.

Жакшы кичеенип үрен. Мен онын жакылтазын бүдүрип турум. Энди ого каруу эди, письмо бичиирге турум.

47 задача. Саванып бир канча кыйгылу эрмектер бичип беригер.

II

48 задача. Кажы столбиктеги эрмектер кениткен, кажызында кенитпеген эрмектер, айдып беригер.

Ат барып жат.

Ат ары барып жат.

Мен үренерим.

Ол бичикке үренип туру.

Кижиге кожондойт.

Эр кижиге кожондойт.

49 задача. Кенитпеген эрмектерди жартачы сөс кожуп кенитип бичип алыгар.

Ол отуры. Иван барар. Самолет учуп жат. Поезд түргендеди. Бис иштеп барганыбыс. Бала отуры. Ол бичип жат. Трактор күркүрейт. Кадын агып жат. Күн ашты.

50 задача. Бир канча укташ сөзлөрдү эрмектер бичип беригер. Бичиирде тургузган токтой түжер темдектерин ундубазгар.

51 задача. Эрмектерди бичип укташ сөстөрдүн ортозына керектү токтой түжөр темдектерин тургузыгар.

Бистин школанын тынду немелер тудуп турган толугында кучыйак тийин келескен жылан когыстар бар. Ондо мырчак фасоль арыш сула бар. Тынду немелерди бис клеткаларда корзиналарда банкаларда тудуп жадыбыс.

52 задача. Энди бу эрмектерди бичип, керектү токтой түжөр темдектерин тургузыгар.

1) атта уйда кой до эчки де азыранты мал. Мен де сен де ол до үренип жадыбыс.

2) јаланнын андары мындый айу элик түлкү койон бөөру. Магазинде мындый продукталар бар эт сарју сахар кулур тус. Төртинчи класста үренип турган үренчиктердин ортозында тимуровецтер Иван Василий Катя Эркеш Оймок.

53 задача. Бир канча баштачылу, бир канча айдылганду ла бир канча јаратчылу эрмектер сананып бичип алыгар.

IV

54 задача. Бу эки столбикте эрмектерди үндөштиригер. Олордын кажы столбигинде колболу эрмектер, кажы столбигинде баш эрмек ле кошкон эрмек.

Мен ооруйла, онду иштебедим.

Ат киштейле, јерди чапчып турды.

Ол јакшы үренген учун грамота алды.

Мен ооругам, ол дезе иштеген.

Ат киштеп ийерде, мен чочуй бердим.

Мен грамота алдым, ол дезе премия акча алды.

55 задача. Бойыгар сананып бир канча баш эрмек ле кошкон эрмек бичип беригер.

56 задача. Колбо јок эрмектерди колболу адип бичип алыгар.

1. Самолет учты. Бис көрдибис.

2. Трактор кыра сүрди. Колхозчылар аш үрендедилер.

3. Агам Кызыл Черүге барган. Мен школада үренип јадым.

4. Калтар ат јелди. Көнгүр ат мантады.

5. Алып-Манаш ама-томо сыгырды. Алтай усти селен этти.

6. Тенери күзүреди. Јалкын јалт этти.

57 задача. Бу төбөн берилген эрмектерди көрүп ковычкалардын ичине кандый эрмек алынганын айдып беригер.

Эрмен - Чечен кызына — „Мен үйде јок тужында, Боро тайга кырына чыкпа, Ак-Талайдын кутук суузына эки будын сукпа,“ — деп, айдып турды.

—Айланайын Алтын-Туулай, үчүнчи айткан сенин сөзүң база да макалу жарады—деп, Өскүс-Уул айдып турды.
50 задача. Бойыгар саянып чике куучындар бичип алыгар.
58 Бу статьяны бичип алала, чике куучындарын жартап айдып беригер.

Октябрьдын улу социалистический революциянын байрамдаар күни жууктап клееткен. Үредүчи, Владимир Ильич ишмекчилерди тартыжуга канайда баштаганын, урокто куучындап, балдардан сурады:

—Айылыгарда слерге Ленин керегинде нени - нени куучындадылар ба?

Оля колын көдүрүп айтты:

—Меге адам Ленин керегинде көп куучындаган. Ол Ленинди бойы көргөн.

—Je, нени уккавынды куучындап бер—деп, үредүчи айтты.

Оля куучындап берди.

59 задача. Эмди чике куучын диалог болуп, ковычкала алынбай жаңы жолдон башталып, алдында тире чийү турган куучын саянып таап бичип алыгар.

§ 12. Сөстин тазылы ла кожулталары

60 задача. «Ан» деп сөскө кандый кожулталар кожулган эмтир айдып беригер. Сөстин кандый үлүзи кубулбай жат.

Ан ан-чы ан-ы ан-ы-чак ан-ым. ан-да ан-ду ан-да-ды ан-ы-быс

Сөстин кубулбас үлүүзүн сөстин тазылы деп айдар. Кожулып турган улантыларын кожултазы деп айдар.

61 задача. Куучынды кычырып алыгар. Ошон кожулталар кожулган сөстөрүн чыгара бичийле, олар невин кожулталарын алынганын жартап беригер.

„Комсомолец Ойротии“ катердин баштапкы жегүзи.

Командный суднодо наступлениеге барарынын темдегин көдүрүп ийдилер Балтиецтердин соок соок кеберлү торпедный катерлери гаваньнан ээчий-деечий чыгып, жүрүжин тургендедип турдылар.

Олордын ортозында Ойротиянын комсомолдорунун ла жаш өскүримдеринин жууган средствозына бүдүргөн „Комсомолец Ойротии“ деп катер бар болгон. Оны боевой операцияга лейтенант Кривошеин баштап апарды.

Ыраакта өштүнин керептеринин барааны көрүнип келди: водоизмещениези тогус жүс тоинон эки тральщик. „Комсомолец Ойротии“ деп катер өштүнин тральщиктеринин би-

рүзине жууктап барала торпеда божотты. Бир канча секунданын бажында жаан ийделү взрыв кейди силкиндирип ийди. Фашистский кереп талай түби жаар чөнө берди.

„Комсомолец Ойротии“ катер баштапкы жекүни онойдо алды. Онын экипажы жаңы тартыжуларга белен.

62 з а д а ч а. Берилип турган адалгыштарга эн озо көп тоонун кожулталарын кожуп столбиктеп бичигер. Онон жаңыс тоолу жүзүндердин кожулталарын кожугар. Эн учында көп тоолу жүзүндерден кожулталарын кожугар.

- а) пароход, самолёт, трактор, танк.
- б) тура, амбар, кажаган, строительство.
- в) бөөрү, түлкү, койон, сарас, тийин.

§ 13. Адалгыш

63 з а д а ч а. Адалгыш деп нени айдатам? Сананып таап алаала айдыгар. Бу куучынды бичип алыгар. Адалгыштардын алдынан чийү тартып темдектегер.

Ж А С

Тун кыскарып турат.

Күнүн күнге түш узаар болды.

Күннин чогы кожулып турат.

Күнөт жерлер кайылар болды.

Жолдын кары кайыла берди.

Жон аш саларына белетенди.

Баарчык өс жерим деди.

Бачымдап биске учуп келди.

Балдар жазаган уйага кирди,

„Базарга“, деп жымыртка салды.

Ай канатту кучыйактар.

Кеен яс дежип кожондоп турды.

Предметти адап, „кем?“ эмезе „не?“ деп суракка каруу болуп айдылар сөсти адалгыш деп айдар.

64 з а д а ч а. Куучынды вычырыгар. Онон адалгыш сөстөрүн мындыл ээжиле чыгарга бичип алыгар: эн озо кожулта жок адалгыштарды, онын кийининде кожулталар кожулган адалгыштарды.

ТАНК АЛДЫНДА

Качан подразделениенин командирин ле комиссарын стройдон чыгарып ийерде, Рыжаков телефонный аппараттын жапына отурып алаала, частьтын командирине, болуп турган керектин ончозын үзүги жок докладывать эдип турды.

Онын окопазынын үсти орто немецкий эки танк келди. Связистти омор былча бастырып болбодылар—окоп терен болгон.

Бир танктын люгы ачылала, немец көрүнип келди. Рыжаков мылтыкка оны жыга адып салды. Связист буучакка телефоннын трубканы кулагына келиштире тагып алала, колдорун жайымдадып алды. Ол эмди куучундаар да, адар да аргалу болды.

Частьтын командири звонить этти:

—Керек кандый, Рыжаков?

—Кем жок, нөкөр командир. Менин үстим орто эки танк табарып келди. Менен каруу жок болгожун, ол өйдө адып турган тужум болор. Санааркабагар.

—Молодец. Болуш ийип жадым.

Рыжаков учына жетире турушты. Люктарынан чыгарга ченешкен алты немецти мылтыктан жыга аткылайла, окопадаг тартыжу божогондо чыкты.

§ 14. Адалгыш сөстөрдөн адалгыштар бүдери

65 з а д а ч а. Бу адалгыш сөстөрдү бичип, кожулталарын дефис ажыра бөлүгөр. Кандый кожулталар кожулганын айдып беригер.

Мал—малчы, эм—эмчи, кой—койчы, бичик—бичикчи.

Адалгыштардан адалгыш сөстөр бүдүп туратаны бар. Адалгыш сөскө чы, чи, деп кожулталар кошсо, кижинин ижи аайынча берилген адын көргүзүп турган адалгыш бүдүп жат.

66 з а д а ч а. Эмди бу берилген адалгыш сөстөргө кандый кожулталар кожулганын көрүгөр.

Айылдаш, жолдош, карындаш.

Адалгыштарга даш, дош, дош, дөш деп кожулталар кошкондо, өмө жатканы көргүзүп турган адалгыштар бүдүп жат.

67 з а д а ч а. Адалгыш сөстөргө кандый кожулта кожулганын көрүң, айдып беригер. Ошон бу адалгыштарды кожулталарын дефис ажыра бичип алыгар. Кандый сөстөр кандый адалгыш бүткөниң айдыгар.

I.

балачак

колычак

тобогочок

төжичек

өпкөчөк

төөчөк

теречек

II.

алаканак

телгенек

койонок

өбөгөнөк

III.

айагаш

бөрүгөш

томоногош

көнөгөш

Адалгыш сөстөргө: чак, чек, чок, чөк, ычак, ичек, ак, ок, ек, өк, аш, ош, өш, деп кожулталар кокшкондо эркеледи айткан адалгыштар бүдүп жат. Адалгыштын учында эжерлү тунгак турза ого үндү табыштан башталган кожулта кошсо, ол тунгак туйук бойынын үнгүр эжерине көчө берер.

68 задача. Бу адалгыштарды эркеледи айткан адалгыштар эди кубултыгар.

Түлкү, тонуртка, өркө, ат, кой, көнөк, көрүк, бака, бала, үренчик.

§ 15 Глаголдон адалгыш бүдери

69 задача. Бу берилген жакылта кеберлү глаголдорго кандай кожулталар кожулганын айдып беригер.

Сат—саду	уйукта—уйукташ
үрет—үредү	жырга—жыргал
тара—тарак	кыста—кысталап
элге—элгек	кий—кийим
тут—туткуш	өл—өлүм
сүрт—сүрткүш	тос—тоскын
теп—тепкиш	эс—эския
кап—капкыш	

Жакылта кеберлу глаголдорго: у, ү, к, куш, күш, киш, кыш, ш, л, лан, им, ум, кын, кин деп кожулталар кожулып адалгыштар бүдүп жат.

70 задача. Орө айдылган кожулталардын баатырамына келижер жакылта кеберлү глагол санын таап алала, адалгыштар бүдүрүп, бичип алыгар.

§ 16. Адалгыштардын кубулары

71 задача. Адалгыштардын кандайда кубулатандарын эске алыныгар. Олор канча жолго бөлүнүп кубулып жат? Кубулткыштар канча, кандай кубулткыштар? Ошон бичип алыгар.

72 задача. Эң озо баштапкы жолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар. Ошон экинчи жолло кубуларын чыгара бичип, учында үчүнчи жолло кубуларын чыгара бичип алыгар.

1) перо, карандаш, чернила, парта, стол, глобус, үренчик. үредүчи, книга.

2) мөш, карагай, кайын, тыт, чиби, जोдро, толоно.

3) балтырган, балан, калба, жалбырак,

4) ат, кой, эчки, теке, мал,

5) түлкү, сарас, жонмойын, айу.

73 задача. Бойыгар саянып куучын бичигер. Анда алты эрмек болзын. «Пионер» деп адалгыш бастыра кубулткыштарда турзын.

74 задача. Бу төмөн берилген примерде ат, эт деп адалгыштарга кандый жүзүн кожултазы кожулганын көрүп, сагышка алыныгар.

1. жүзүн	ад-ЫМ	эд-им
2. „	ад-ыг	эд-инг
3. „	ад-ы	эд-и

Адалгыштар тунгак табышка токтогон бололо, үндү табыжы жымжак болзо, жүзүнниг кожултазы, им, ин, и болор. Темдектезе: көлим, көлин, көли. Адалгыш сөстин үндү табыжы кату болзо, кожулталары ым, ын, ы болор. Темдектезе: малым, малын, малы.

75 задача. Бу берилип жаткан адалгыштарды жүзүдөргө кубултыгар. Ошон жүзүн кожулталарын алдынан чийү тартып темдектегер.

Эчки, төө, көжөгө.

Толоно, тобого, кыра.

76 задача. Бу берилген эрмектерди кычырала адалгыш сөстөрүн чыгара бичип алыгар. Ошон кожулган кожулталарын чийүлө темдектегер.

1. Менин книгам, сенин партада жадыры.
2. Сенин айылың мынан ыраак па?
3. Онын айылы бистин жаныбыста туру.
4. Бистин адыбыс сүреен бөкө ат.
5. Слердин колхозыгар сүреен көрүмжилү иштеп жат.
6. Олордын ижи чон бүтти.

Адалгыш сөстөр эрмектин ичинде сөстөрлө колболып, жаңыс та тоонын, көп тө тоонын жүзүн кожулталары кожулып кубулып турар.

Бу мындый жүзүн кожулталар кожулган адалгыш кубулткыштарга да кубулып турар.

77 задача. Бу төмөн көлим, көлин көли деп адалгыштардын кубулткыш кожулталарын айкап көрүп алыгар.

	1 j.	2 j.	3 j.
Т.	көлим	көлин	көли
Э.	көлимниг	көлинниг	көлиниг
Б.	көлиме	көлине	көлине
К.	көлимди	көлинди	көлин
Ө.	көлимле	көлинле	көлиле
Ј.	көлимде	көлинде	көлинде
Ч.	көлимнен	көлиннен	көлинен

Jeерен, күрен, көк, бийик, семис, кызыл, кычкыл, эл-
бек, тар, быыраш.

Предметтин бүдүми, онын качествозын жартап тур-
ган сөстөрдү бүткөн ады деп айдып жат. Олор кандый?
деп суракка каруу болор.

84 задача. Бу стихотворениеден бүткөн ады сөстөрдү чыга-
ра бичип алыгар.

ЖАРАШ ЖАС.

Жараш жас жаранып келди
Жажарып агаш бүрленди.
Эдил күүктин эткени
Эне Алтайга торгылды.
Жайылып чыккан көк чечек
Жалбырагы жайканды.
Жараш бүткөн эне Алтай
Жажыл тонын жамынды.
Чур-чуманак куштары
Чуркуражып ойноды.
Колхоз журтту албаты
Кожон салып иштенди.
Трактор, аттын үндери
Жанылып турды Алтайга,
Тырмап салган кырадан
Жаранып чыкты аштары.
Жыргап, ойноп жүрөтөн,
Жылу жакшы жас келди.
Албатыны өңжүдөр,
Айдары жок ой келди.

85 задача. Бүткөн ады бар беш эрмек санаып таап, би-
чип алыгар. Онон ол бүткөн ады сөс, баштачыны жартап турган
ба, эмесе айдылганын жартап турган ба, айдып беригер.

§ 18. Эрмектердин бөлүмелеринен бүдетен бүткөн ады сөстөр.

86 задача. Адалгыш сөстөргө кандый кожулталар кожулга-
нын ажарып көрөдө, оморды бичип, кожулталарын алдынан чийү
тартып төмөктөгөр. Онон кожулталарын жартап беригер.

талканзу өлөңзү
кумаксу өтөксү

Адалгыш сөстөргө: зу, зү, су, сү деп кожулталар
кошсо, бүткөн ады боло берер.

87 задача. Зу, зү, су, сү кожулталар кожун, адалгыш сөстөрдөн бүткөн ов бүткөн ады сөстөр бүдүригер.

Адалгыш үнгүр туйукка токтозо, кожулталары үнгүр туйук табыштан башталып зу, зү, болор, тунгак туйукка токтозо кожулталары тунгак туйуктан башталып су, сү болор.

88 задача. Бу төмөн берилген сөстөргө кандый кожулталар кошканын жартагар:

чайзак	атсак
тонзок	отсок
көлөткөзөк	өчсөк
терезек	этсек

Адалгыш сөстөргө: зак, зок, зөк, зек, сак, сок, сөк, сек деп кожултар кошсо, кандый бир немеге күүнзеп турганын жартап турган бүткөн ады боло берер.

89 задача. Бу—зак, зок, зөк, зек, сак, сөк, сек, деп кожулталу бүткөн ады турган эрмектер сананып таап, бичип алыгар.

Көргүзү: Менин карындажым буурзак кижн.

90 задача. Баштапкы столбиктеги адалгыштар кандый туйук табышка токтоп, кожултазы кандый туйук табыштан башталганын жартап айдып беригер. Ошон экинчи столбиктеги сөстөрдн база онойып ов жартагар.

Мал—малзак	тараксак
Көл—көлзөк	боронотсок
төө—төөзөк	күмүшсек
Эне—энезек	бөрүксек

Адалгыш сөстөр үнгүр туйукка ла үндү табышка токтоп турган болзо, кожулталары үнгүр туйуктан башталып зак, зок, зөк, зек болор. Адалгыш сөстөр тунгак туйукка токтозо, кожулталары тунгак туйуктан башталып сак, сок, сек, сөк болор.

III

91 задача. Адалгыш сөстөргө кандый кожулталар кожулганын ажарып көрөлө, айдып беригер.

мал—малду	атту	койлу
кол—колду	отту	бөкөлү

Адалгыш сөстөргө: ду, дү, ту, тү, лу, лү деп кожулталар кошсо, кандый бир немези барын жартап турган бүткөн ады боло берер.

90 в а д а ч а. Өрб көргүзүлгөн: ду, дү, ту, тү, лу, лү, деп ко-
жулталар бүткөн ады сөстөрлү эрмектер сананып таар, би-
чип алыгар.

Көргүзү: Менин балам бу жыл тонду болды.

91 в а д а ч а. Адалгыштар кандый табышка токтоп, кожул-
талары кандый туйук табыштап башталганын жартагар.

Коронду татту такаалу карлу
көлөбндү керептү тебеелү күрлү

Адалгыш сөстөр үнгүр туйукка токтозо, кожулта-
лары үнгүр туйуктан башталып ду, дү болор. Адалгыш
сөстин учында тунгак туйук турза, кожулталары тун-
гак туйуктан башталып ту, тү болор. Je адалгыштыг
учында үндү табыш, эмеге й ле р табыштар турза,
улантылары лу, лү болор.

92 в а д а ч а. Берилип турган адалгыштарга керектү кожул-
таларын кожун, кандый бир немези барын жартап турган бүткөн
ады сөстөр бүдүригер.

балан, сөүскен, канат, көрүк, өпкө, толоно, тарал, кө-
жине.

IV.

93 в а д а ч а. Бу өйди көргүзүп турган (обстоятельственный)
сөстөргө кандый кожулталар кожулгавын айдып беригер.

бугүн-бугүнгү, кыш-кышкы, күс-күски, озо-озогу.

Үнгүр туйукка ла үндү табышка токтогон обстоя-
тельствениый сөстөргө гы, ги деп кожулталар кошсо,
тунгак туйук табышка токтогонына кы, ки деп кожул-
талар кошсо бүткөн ады сөстөр болор.

94 в а д а ч а. Глагол сөстөргө кандый кожулталар кошсогын
ажарып көрөлө, жартап беригер.

Жондон — жондончок
Үркүн — үркүнчек
Коркун — коркунчак
Темиң — теминчек

Жандыра кеберлү глаголдорго: чак, чок, чөк, чек
деп кожулталар кошсо, бүткөн ады боло берер.

95 в а д а ч а. Бу кожулталардын кажызына ла эки жандыра
кеберлү глагол таап бүткөн ады сөстөр бүдүригер.

96 в а д а ч а. Столбиктерде берилген адалгыш сөстөргө кандый
кожулталар кожулгавын айдып беригер.

кап-кара	чоп-чокыр
күп-күрен	чеп-чечен
коп-козыр	чип-чике
кип-килен	чып-чын
кеп-кеен	ап-пагаш
кып-кызыл	
көп-пөгөш	

Бүткөн ады сөстөрдүн алдында кап, коп, көп, чоп, чеп, ап деген үзүктөр тура берзе качественный бүткөн ады боло берер.

97 з а д а ч а. Качественный бүткөн ады турган беш эрмек саванып бичип алыгар.

VII.

98 з а д а ч а. Эки столбиктеги адалгыш сөстөргө кандый кожулталар кожулганын айдыгар.

бака—бакадый	куча—кучача
теке—текедий	чочко—чочкочо
кас—кастый	ирик—ирикче
өдүк—өдүктый	көл—көлчө

Адалгыш сөстөргө: дый, дий, тый, тий, ча, чо, чө, че деп кожулталар кошкондо түндештиречи бүткөн ады боло берер.

99 з а д а ч а. Түндештиречи бүткөн адылу эрмектер саванып алып бичигер. Овсн эки столбикте эрмектерди кычырала, олардын учуры жаныс па, башва ба айдыгар.

Тыт бийик.	Каргана бийик эмес.
Жараш кижн.	Жараш эмес кижн.
Желишкнр ат.	Желишкнр эмес ат.

Бүткөн ады сөстнн кийининен „эмес“ деп сөс турза, предметтнн тутагын көргүзүп турган бүткөн ады бор.

§ 19. Солумалар

100 з а д а ч а. Кандый жүзүндөрднн солумаларын билеригер, тоолоп айдып беригер. Олорды тетрадыгарга бичип беригер.

101 з а д а ч а. Эрмектерди бичип алыгар, солумаларын чийү тартып темдектеп салыгар, үстине олардын кажы жүзүндө турганын база темдектегер.

Мен кече сени узак сакыдым. Бис 4-чи класста үренип турубус. Бу пакетти аймакка апарыгар деп слерди сурап турум. Үредүлү жылды олор жакшы үренип чыктылар. Эртер

бисти экскурсияга апарар. Колхозтын председатели сени мынаг бедиреген.

Эрмектин ичинде адалгышты солуп, ордына туратан сөсти солума деп айдар.

§ 20. Мензилү солума

Јүзүндү солумалардан башка мензилү солумалар бар. Олор немени эрмекте мензингенин јартаарга керектү болуп јат.

Мензилү солумалар:

Јаныс тоодо көп тоодо

Менин Бистин

Сенин Слердин

Онын Олордын

Мензинген солумалар кубулткыштардын кожулталарын алынбайтан. Эрмекте олор адалгыштардан озо турза адалгыш сөс јүзүннин кожулталарын алынар. (Менин бала-м, бистин балабыс).

102 в а д а ч а. Баштапкы столбиктеги јаныс тоолу мензилү солумаларда экинчи столбикте көп тоолу солумаларда колболгон адалгыштардын јүзүн кожулталарын ажарулу көрүп алыгар.

1. Менин — орооным төрөлим балам
Сенин — ороонын төрөлин балам
Онын — орооны төрөли балазы, энези
2. Бистин — орооныбыс төрөлибис балабыс
Слердин — орооныгар төрөлигер балагар
Олордын — орооны төрөли балазы, энези

Јүзүни јаныс тоодо болзо, олорло колболып турган адалгыштар јүзүннин мындый кожулталарын алынар:

баштапкы јүзүнде м, ым, им

экинчи „ н, ын, ин

үчүнчи „ ы, и зы, зи

Јүзүни көп тоодо болзо, олорло колболып турган адалгыштар јүзүннин мындый кожулталарын алынар:

баштапкы јүзүнде быс, бис

экинчи јүзүнде гар, гер, гор, гөр

үчүнчи јүзүнде ы, и зы, зи,

103 в а д а ч а. Эжерлү тунгак туйуква токтогон адалгыштарга, јүзүннин үндү табыштан башталган кожултазы кожулганда ол адалгыштын учындагы тунгак туйуква не болуп турганын ажарып, јартап айдып бериер.

ат—адым
 öдүк—öдүгим
 сөс—сөзим
 баш—бажым
 кап—кабым.

Эжерлү тунгак туйукка токтогон адалгыштарга жүзүннүн унду табыштан башталган кожултазын кошсо, ол адалгыштын учындагы эжерлү тунгак туйук бойынын жарт эжерине көчө берер.

104 задача. Мөнзилү солумалардын кожулталарын алынган адалгыштардын кубулткыштарга кубулганын көрүп, кубулткыш кожулталарын жартап айдып беригер.

ЖАҢЫС ТОО

1. Төс ады	менин	КОЛЫМ
2. Энчилечи	менин	КОЛЫМНЫН
3. Беречи	менин	КОЛЫМА
4. Көстөчи	менин	КОЛЫМДЫ
5. Öмөлү	менин	КОЛЫМЛА
6. Жерлечи	менин	КОЛЫМДА
7. Чыгытту	менин	КОЛЫМНАН

КӨП ТООДО

1. Төс ады	бистин	КОЛЫБЫС
2. Энчилечи	бистин	КОЛЫБЫСТЫН
3. Беречи	бистин	КОЛЫБЫСКА
4. Көстөчи	бистин	КОЛЫБЫСТЫ
5. Öмөлү	бистин	КОЛЫБЫСЛА
6. Жерлечи	бистин	КОЛЫБЫСТА
7. Чыгытту	бистин	КОЛЫБЫСТАН

1. Т.	слердин	колыгар	олордын	КОЛЫ
2. Э.	слердин	колыгардын	олордын	КОЛЫНЫН
3. Б.	слердин	колыгарга	олордын	КОЛЫНА
4. К.	слердин	колыгарды	олордын	КОЛЫН
5. Ö.	слердин	колыгарла	олордын	КОЛЫЛА
6. J.	слердин	колыгарда	олордын	КОЛЫНДА
7. Ч.	слердин	колыгардан	олордын	КОЛЫНАН

105 задача. Бу берилген статьяны чыгара бичип алыгар: үч точканын ордына керектү кожулталарын тургузыгар.

ПИСЬМО

Эркелү Жинжилей!

Эртең бис . . . үредү божоп жат. Мен база мен

карындажым үредүни жакшы өтти . . . Колхозыбыска бара-рыбыс. Анда мен бой . . . кичинек сыйнымды көрөрүм. Жайгыда мен амыраарым, онын кийининде колхозко иштее-рим. Бис . . . үредүчибис огородтын ажын кажы тушта отургузарга келижерин куучындады. Мен мыны бойы . . . энеме база бис . . . колхозчыларга куучындаарым. Мен сеге сүреле бичик чийерим. Сен . . . письмолорынды алып турум.

Сен нөк. Сагалов

§ 21. Глагол

Глагол керегинде текши айтканы

Глагол дегени—кандый бир предмет нени эдип турганын, эмесе ол предмет кандый айалгалу болуп жатканын көргүзүп айдып турган эрмектин бөлүмези болуп жат.

Кыскарта айтса глагол предмет нени эдип жат, эмесе оныла не болуп жатканын жартап жаткан сөс болуп жат (кычырып жат, бичип жат, уйуктап жат, жунунып жат, оодылып жат).

Глаголдор өйлөргө кубулып жат. Глаголдордын өйлөри үч: тургуза өй, өткөн үй, келер өй. Тургуза өйдин глаголы предметтин действиези тургуза өдүп турганын жартап жат. (Үренчик бодолго бодоп жат). Өткөн өйдин глаголы кажы ла предметле алдында не болгону айдып турган сөс болуп жат. (Үренчик задача бодоп салды. Үренчик задача бододы). Келер өйдин глаголы кажыла предмет канайдатанын айдып турган сөс болуп жат (Үренчик задача бодоор. Үренчик задача ны бодоп салар).

Тургуза, келер, өткөн өйдин глаголы жүзүндерге кубулып жат. Жүзүндери үч: баштапкы жүзүни дегени глагол айдып турган кижиден болуп турган болзо айдатан (бодоп жадым, учуп жадым). Экинчи жүзүни дегени эрмектешип турган кижиден бүдүп турган болзо айдатан (бодоп жадын, учуп жадын), үчүнчизи десе оны айдып турган кижиден де эмес, куучындажып турган кижиден де эмес, ондо жок, же онын керегинде куучын болуп турганын айдатан (бодоп жат, учуп жат).

Глаголдор ончозы тоо кожулталар кожулып кубулып турар. (Жаныс тоодо—сананып жадым, учуп жадым, санангам, учкам, көп тоодо—сананып жадыбыс, учуп жадыбыс, сананганыбыс, учканыбыс).

106 задача. Бу эрмектерди бичийле глаголдордын алдынан чийү тартып темдектегер.

1. Көп атсан мерген болорын, көп айтсан чечен болорын.

2. Үредучи лекция кычырып турды, уренчиктер бичип отурды.

3. Мен уренерге барарга санандым—адам божотподы.

4. Эмеген эки эдегин кайра кыстанып, эки билегин сыксанып, көнөгөжин тудунып, кен өдүгин кийип алып, уйларын саарга чыкты. 5. Колхозтын председатели отчет этти, колхозчылар сурактар берди. 6. Текенин муузи теңериге жаткенин, төөнүн куйругу жерге жеткенин кем көргөн.

§ 22. Якылта кеберлү глагол.

107 задача. Бу берилген глаголдордын карарта базылган бөлүгүн ажаарып, олар кандый кеберлү глаголдор болуп турганын жартап айдып беривгер.

иштеп турум
бичидибис
барган

иштеди
бичидилер
барат

иштеер
бичиирлер
баралык

Глаголдын төзөгөзи якылта кеберлү глагол болуп жат. Кандый ла глаголдор якылта кеберлү глаголдордон бүдүп жат.

108 задача. Чөрчөктөн алган үзүктү кычырыгар. Глаголдорун чыгара бичийле, төзөгөзин алдынан чийү тартып темдектегер.

Эрлик бийди женеле,
Ак-Тайчы ла Ак бөрү
Жаны жазап жакшылаштылар,
Жаак бойдон окшоштылар,
Эзен амырын угуштылар,
Эрмек сөсти толыштылар.
Эмди көрүп турар болзо,
Ак-боронун куйрук алдында,
Жар алдында Темир кааннын,
Темене-Коо жараш кызы,
Мында отурбай канайтты.
—Одус жерден кезедим! —деп,
Ак-Тайчы баатыр.
Кара болот үлдүзин,
Талайып келбей канайтты.
—Калак-кокуй, Ак-Тайчы,
Каныкканынды токтодып ий.
Өштү каанын кызы эмес,
Өч некеп келбеген ол.

Айлу күндү Алтайдан,
 Албанга барган бала ол.
 Оңдо жаман жок эди,
 Оны сен өлтүрбө!—деп,
 Ак бөрү онойдо айдып.
 Ак-Тайчыны токтодып ийди.

(УЛАГАШЕВ).

§ 23. Болушчы кеберлү глаголдор ло олордын жакылта кеберлү глаголдорло колболоры.

109 задача. Глаголдорло варарта баскан кожултаны аярны көрүсө. Ол оңдо не учурлу кожулган? Кандый кеберлү глаголго кожулып жат? Ол кожултанын кийининде кандый кеберлү глагол туруп жат?

бичип отур	туруп кел
садып бер	кырып сал
көчүп кел	кирип бар.

Жакылта кеберлү глаголдор п, ип, уп, үп кожулта-лар ажыра колболушып, кийининен айдылып турган жакыл-та кеберлү глагол бойынын учурын жылытып жат. Оңдый учурын жылыткан глаголдорды болушчы кеберлү глагол деп айдар.

110 задача. Бу жетире билибеген эрмектердин глаголдоры-на керектү болушчы глаголдын кожуу бичип алыгар.

Бийикте самолёт учуп... Онын моторынын табыжы, онын ийде күчи жаан болуп турганын билдиртип

II. Советский албаты бойынын төрөлин коруп
 Кажыла кижини төрөли учун тынын да канын да кыскап-бай

III. Ол атты агыдып Кара-күренди буулап
 Бу письмоны бичип

IV. Сен библиотекага барып Оңон меге бир жак-шынак чөрчөктү книга экелип

§ 24. Глаголдордын өйлөри ле олордын жүзүндөргө ле тоого өскөрөри.

111 задача. Бу столбиктердеги глаголдордын өйлөрүн тургу-зыгар.

учуп жат	учты	учар
ичип отуры	ичти	ичип салар
иштеп жат	иштеди	иштеп койор.

Глаголдор үч өйгө бөлүнип жат: тургуза өй, өткөн өй, келер өй.

112 задача. Бу берилген тургуза өйдин глаголдорун өткөн

өйдин эдип бичип алыгар. Онон олардын кожулталарын алдынан чийү тартып темдектегер.

адып жат, куучындап жат, күркүрөп жат, күлүп отуры, кычырып жадыры, айдып туры.

Задача. Жакылта кеберлү глаголдорды өткөн өйдин эдип кубултыгар.

тут	кир
ич	ал
түш	кон
кас	ий

Жакылта кеберлү глагол тунгак туйукка токтогон болзо, өткөн өйдин кожултазы тунгак туйуктан башталар (тут-ты, ич-ти). Жакылта кеберлү глаголдын учында „Т“ буква болзо, ол экиленип турар (атты). Үнгүр туйукка ла Й табышка токтогон жакылта кеберлү глаголдын кожултазы үнгүр туйуктан башталар (ал-ды, ий-ди).

113 задача. Бу глаголдорды келер өйдин эдип кубултыгар. ат, ир, той, кес, кел, тон.

Глаголдордын келер өйдөги кожулталары: ир, ар, ор, өр, ыр, ур болор Темдектезе: тур-ар, кел-ер, кон-ор, коры-ыр, көр-өр.

Глагол үндү табышка токтогон болзо, келер өйдин кожултазын кошсо, учындагы үндү табыш экилене берер. Темдектезе: ойноор, комуштаар, көктөөр.

114 задача. Бу берилген тургуза, өткөн, келер, өйдин глаголдорына кандай кожулталар кожулгандарын ажырып көрөлө, оларнын кожулталары болуп турганын жартап беригер.

I

иштеп жадым	бардым	бичиirim
иштеп жадын	бардын	бичиирин
иштеп жат	барды	бичиир

II

иштеп жадыбыс	бардыбыс	бичидибис
иштеп жадыгар	бардыгар	бичидигер
иштеп жадылар	бардылар	бичидилер

Тургуза, өткөн, келер өйдин глаголдоры жаныс тоолу ла көп тоолу глаголдордын кожулталарын алынып кубулып турар.

115 задача. Чөрчөктөн алган үзүктөн жүзүн кожулталарын алынган глаголдорун үзө чыгара бичип алыгар. Кажыла глагол кандай тоодо туруп, кандай жүзүнннн кожултазын алынган жартап айдып беригер.

...Оны уккан Эрбен-Чечен,
Болужардын ордына ол
Малдын чөбин тудунып келди.
Алтай-Буучайдын бут алдына,
Жайа таштабай ол канайты.
Мал чөбүне баскан соондо,
Алтай-Буучай тайкылып жы-

Аранай ла Шаранай айра
минди.

Алтай-Буучай кыйгырды:

„Алган эжим Эрбен Чечен,
Азыраган кызым Жаран-Чечен,
Меге болушпаска турган эм-
тирер?

Ондый да болзо бир сурагым:

Эки боро тайгылдарымды,

Эки кара шонкорлорымды,

Үч эрjene аттарымды,

Жайым эдип божодыгар,

Жаман олорго сананбагар.

Эр кижини мени базыгар,

Ат эрjине, — канатту кушка,

Тырмакту ийтке килегер!

Je, алган эжи Эрбен-Чечен,

Ол сости укпай турды.

Кара болот кайчызыла,

Алтай-Буучайдын жүрек төскө
Чике сайып ийбей кайты.

Алтай-Буучайдын жүрек каны
Салкын чылап үрүп ийди.

Аранай ла Шаранай эки каан

Онон ары Алтай-Буучыйды

Үйе сөөгин үзе омырдылар,

Изү канын төгө бердилер.

Эркемел деп уул балазын

Адазыла кожо кестилер.

Үйезинен үзе омырдылар.

Алтай-Буучайдын эки эргегин,

Эркемелдин эки будын

Кезе соголо артынып ийгиледи.

Ак малын ончозын айдады.

Агдап тапкан jөөжөзин,

Ончозын мында коштоды.

Камчы jeеренле Кайчы jeеренге

Эки каан бойлоры миндилер.

Jerине ойто улангылады,

Jeтендер болуп көкүп баргы-

лады.

Олор jортуп башкарылды,

Эки үй кижини ойноткылады.

Бу jердин үстинде,

„Бисти jендеери jок!“ — деш-

ти...

(Н. УЛАГАШЕВ.)

§ 25. Жарталган кеберлү глагол.

Глаголдор жарталган ла жарты жок кеберлү болотон.
Предметтин действиезин ойнун, тоозын, жүзүнүн көргү-
зип турган глаголды жарталган кеберлү глагол деп айдар.

116 задача. Куучынан эң озо тургуза өйдүн жарталган
кеберлү глаголын чыгара бичип алыгар, ошон өткөн өйдүн сырангай
учында келер өйдүн жарталган кеберлү глаголын чыгара бичип
алыгар.

БИР ЯБЛОНЯНЫН ИСТОРИЯЗЫ

Агаш аразында бир яблоня өзүп турды, күскүде онон
быжып божойло, жыдырга барып жаткан яблока түжүп кал-
ды. Куштар яблоканы да, онын үрөндөрүн де чокудылар.
Бир ле үрөн кыйып артала jерге түжүп калды.

Үрөн кыжын кардын алдында жадала, жаскыда дезде, ка-
чан чыкту jерди жылыдып ийерде, үрөн өзөрүн баштады: эң

озо төмөн тазылдарын божодып ийди, өрө десе баштапкы эки жалбырагын божодып ийди. Жалбырактардын ортозынча буурчыкту өөн бойы өдүп чыкты, буурчыктардан десе эки көк жалбырагаш жайыла берди. Буурчык ээчий буурчык будүп, жалбырагашты ээчий жалбырагаш жайылып, будак ээчий будак өзүп—беш жылдын бажында үреничек түшкөн жерде жакшынак яблоня агажы турды.

Агаш аразына күректү садовник базып келди, яблоняны көрөлө айдып жат: „Аданга жакшы агажак бол, ол меге керектү болор“. Качан садовник оны каза берерде, яблоня тырлажып, сананып жат: „Менин өлгөним бу!“ Же садовник яблоняны чебеер казып алала, тазылын үребей, бойынын садына апарала, жакшы талдама жерге отургызып салды.

II.

Яблоня садта оморкой берди: „Мени агаш ортозынан садка экелип турганда—ол сананат—Мен байала мында каяа ла табылар агаш“. Онон бийиктеп айландыра тургулаган, баштарын, бөстөрлө танып салган, жараш эмес төнөжөктөрди көрүп турды: школага келип калганын ол билбеген.

Экинчи жылында садовник койрык кайчылу базып келеле, яблоньканын бажын кезе берди. Яблоня тыркырап, сананып жат: „Же эмди чын өлгөним бу туру“.

Садовник агажактын көк бажын бастыра бүрте кезеле, жагыс төнөжин артырып салды, онызын бажын да үстинен жара-жара кезип салды: жара кескен жерине садовник жакшы яблонянан жаш айрызын кыстап отургызып салды, кескен жерин замаскала туй сүртеле, бөслө танала, казыктарла жагы прицеп тургузала, жүре берди.

III

Яблоня кичинек ооруп ийеле, же ол жиит ле ийделу үчүн, удабай ондонып, өскө бүрле кожо өзө берди. Ол айры ийделу яблонянын жемин тартып, түргөн өзүп жат: буурчык ээчий буурчык чыгарып, жалбырак ээчий жалбырак жайып, өзүм ээчий өзүм болуп, будак ээчий будак болуп, үч жылдын бажында агажак агылтырым—кызыл чечекле чечектей берди. Агылтырым-кызыл быжыраш чечектер түшти, олордын ордына жиилегинин көк төзөгөзи көрүнип келеле, күскүде олордон яблокалар болуп, ол яблокалар жалаңнын кызылгады эмес, жаан, кызыл, тату, чайназа оодулып турап яблокалар. Ол яблоканын бүткени сүреен жакшы болуп, өскө садтардан улус келип онон айрылар алып апарала бойлорынын яблокаларын кайлыктадып турдылар.

§ 26. Жарты жок кеберлү глагол

Кандый бир предметке де адактап айтпаган, ойин де айтпаган глаголды айтканда жарты жок кеберлү глаголды эрмекке тартатан.

Келетен ойдин глаголында га, ге, го, гө деген кожулталар кошкондо, жарты жок кеберлү глагол бүдүп жат. Жарты жок кеберлү глаголдордын кийининде туру, жат деп болушчы глагол турар.

Темдектезе: Кичеер-ге жат, көрөр-гө туру, сакыырга жат, турар-га жат, иштеер-ге туру, алтаар-га жат.

Жарты жок глаголдордын болушчы глаголдоры жүзүн тоо кожулталарыла кубулуп турар (иштеерге жадым, иштеерге жадыбыс, иштеерге жадыгар).

Глаголдордын төзөгөзинде а, о, е, ө, бар болзо, жарты жок кеберлү глаголдордын кожултазында ол үндер бар ок болор.

- Темдектезе:
1. А—жан-ар-га, кыр-ар-га, суула-ар-га,
 2. Е—эд-ер-ге, кел-ер-ге, јед-ер-ге,
 3. О—токто-ор-го, коско-ор-го, той-ор-го
 4. Ö—көр-өр-гө, төзө-өр-гө, төлө-өр-го.

117 задача. Көчүрүп бичириде, жарты жок глаголдорды, чийүлө темдектеш алыгар.

1. Колхозтын анчылары андап барарга шыйдынды. 2. Малдан алар кирелтени элбедерге, малдын кийинен тын кичееп көрөргө керек. 3. Билерге бир сөс, билбеске мун сөс. 4. Көп-пөгөш јакшы өлөн эдип аларга, өлөнди эртелеп чабарга керек. 5. Мен бу күн јуунда доклад эдерге турум деп, председател куучындады. 6. Манјылай өбөгөн городко једерге сүреен албаданды. Колхоз јылу кажаган эдерге агаш тартып алды.

118 задача. Көчүрүп бичириде, кажы эрмектин ичиндеги жарты жок кеберлү глаголдын кийининде запятой тургузатан, тургузып салыгар.

1. Менин нөкөрлөрим экскурсияга барарга белетендилер. 2. Анчылар андап барарга үч конок кирелү шыйдындылар. 3. Јараш чечектү өлөнди кезерге, јазалду чалгыны колго алды. 4. Колхозчылар аш кезерге бардылар. Сен мылтык адарга үренип алдын ба? 6. Анчы меесте турган эликти адарга, кырлан ажыра өнөлөп келди. 7. Малды ардактударга качанда болзо кажаган керек.

§ 27. Керексинбес глагол

Тегин кебер.

Керексинбес кебер.

1. Мен школага барып жадым. Мен школага барбазым.
2. Бүгүн мен городто конорым. Мен бүгүн городто конбозым.
3. Мен бу атты садарым. Мен бу атты сатпазым.
4. Коомой айылдын ээзи малды согуп жат. Бис малды сокпозыбыс. Ол көзнөктин тежигин бөктөбөди.
5. Колхозчылар докторго эмденип жат. Менин адам оорыйла, бүгүн ишке чыкпады.
6. Айылдын ээзи көзнөктин тежигин кышка бөктөп жат. Бис бүгүн одын кеспезибис.
7. Үренчиктер јуунга келдилер. Эжем платъязын сөкпөс.
8. Үренчиктердин адалары амырайтан күнде школага одын кестилер.
9. Эжем платъязын сөкти.

Керексинбес глаголдор бүдүрүп аларга, глаголдын төзөгөзине керексинбес кожулта кожор керек.

Бу—бе, бо, ба, бө деп кожулталарды глаголдорго кожо бичиир. Олор үнгүр туйукка токтогон глаголдорго кожулар.

Па, по, пе, пө, деп кожулталар тунгак туйукка токтогон глаголдорго кожулар.

119 задача. Бу бирилген глаголдорго керексинбес кеберлү эрмөктөр бүдүригер.

бар, иште, бер, соот, эт, бер, кабыр, көр.

Көрүзү: (соок суу ичпе.)

§ 28. Эренистер.

Кандый бир действие (эдилге) бүдүп жатканын, бүдүп калганын јартап, адалгышытын алдына турган глаголдорды эренистер деп айдар.

120 задача. Эрмөктөрдү кычырзла, карырта баскан глаголдорды чыгара бичип, кожулталарын айдып беригер.

Куучын айткан кижиге келди. Көргөн кижиге айдып жат. Барган кижиге јанды. Мылтык аткан кижиге басып келди. Бичик экелген кижиге јана берди.

Куучын айдып жаткан кижиге меге таныш. Бу бичикти кычырган кижиге, оны јарадар.

Жакылта кеберлү глагол сөс, үндү эмезе үнгүр туйукка токтогон болзо, эренистердин кожултазы "г" туйуктан башталып ган, ген, гон, гөн, болор. Темдектезе: бар-ган, кел-ген, ойно-гон, көр-гөн.

Жакылта кеберлү глагол тунгак туйукка токтогон болзо, эренистердин кожултазы туйук "к" табыштап башталып кан, кен кон, көн болор. Темдектезе: аткан, өт-көн, оот-кон. "К" туйукка токтогон жакылта кеберлү глаголдорго "К" экилене берер. Темдектезе: уккан, аккан.

121 задача. Бу төмөн берилип жаткан эки бөлүктөгү эрмектердин эренистери кандый ойдо жартап турганын айдып беригер.

1. Жолугушкан кижикелди,
Иштеген кижикелди алдырышпас.
Андап атанган кижикелбеди.
Доклад айткан кижини көргөм.
Мөрөйлөшкөн кижим келбеди.

2. Келип жаткан кижикелди меге таныш.
Бу мөрөйлөжип турган кижикелди болуп жат.
Бу өдүп жаткан ой сүрөөн учурлу ой.
Бичик кычырып турган уул городтон келген.
Сөс айдып турган кижикелди менин көкөрүм.

122 задача. Куучунды кычырала, үч төчканын ордына эренис кожулталарынын баш букваларын тургузыгар.

Станцияга жетире эки ле километр арт ан. Суу жаказында черүни тургузарына эптү ак жалаң жайылып, кал ан жатты. Жолды билетен улустардын айт аныла болзо, Славянскийден бери бу мындай эптү токтогодый ак жер жок болуп тур аны жарт билдирди.

Тургузала кечү агаштар кечире таштап, ончозы ол жанына түрген кечип чик аны кайкамчыкту болды. Ол жанына, суунун жарадына чык ан ла кийининде сагыш жарый берди. Эмди черү сууда эмес, эмди олор бойунун жүрүмин тегин бербестер! Мылтык жепселди чок он кийининде, аттарлы аткарып сал ан. Командирлер частытарын стройго тургузып салдылар. Кажы ла таладары жаар разведчиктер жортылар. Жүрексип тур аны жоголып тур ан. Кажы ла керек кайкамчыкту түрген бүдүп тур ан. Керекти онойып түрген эдип аларга керегин, черүчилердин кажызы ла билип тур ан.
(ФУРМАНОВ).

§ 29. Тоолор ады.

123 задача. Бу статьяны бичип алыгар. Неле неменин тоозун, эмесе порядогун көргүзүп турган сөстөрдү, алдынан чийү тартып алыгар.

Бир мун тогус жүс он жети жылда, жанды кол күчиле жаткандар колго алып турар тужында, кандый ла жөөжө ончо-

Эы үрелип, чачылып калган болгон. Же ол андый үрелип чачылып калган хозяйствоны, эмди жарандырып, тыгыдып алдыбыс. Бу керегинде нөкөр Сталин бир мун тогус жүс одус алты жылда, ноябрьдын жирме беш күнинде, Бастыра Союзтын Советтеринин VIII-чи Чрезвычайный Съездинде, журт хозяйство керегинде мынайда айтканы бар:

„Эмди колхозтордын колында беш миллион жети жүс мун ат күчтү, төрт жүс муннан артык тракторлор барын темдек-тебеске жарабас“.

Кандый неменин тоозын эмеже олордын порядогын айдып турган сөстөрдү тоолор ады деп айдар. Турган тоонун көбин азын көргүзөр тоолор ады: бир, эки, үч, онон до ары болор. Олордын сурагы канча? деп болор. Ээчий тоолор адынын сурагы канчазынчы? деп болор.

124 задача. Турган тоозын көргүзөр тоолор аттарды канайта бичитевин көрүп, оларды бичип алыгар.

Бир	Он бир	Одус
Эки	Он эки	Төртөн
Үч	Он үч	Бежен
Төрт	Он төрт	Алтан
Беш	Он беш	Жетен
Алты	Он алты	Сегизен
Жети	Он жети	Тогузон
Сегис	Он сегис	Жүс
Тогус	Он тогус	Эки жүс
Он	Жирме	Үч жүс.

125 задача. Бу турган тоолор адынын кубулган примерди көрүп алала, эки, үч, он деп турган тоозын көргүзүп турган тоолор адын кубултып, кубулткыш кошулганын дефин ажыра бичигер.

Т. не?	бир	төрт	алты
Э. венин?	бирдин	төрттин	алтынын
Б. неге?	бирге	төрткө	алтыга
К. нени?	бирди	төртти	алтыны
Ө. неле?	бирле	төртлө	алтыла
Ж. неде?	бирде	төрттө	алтыда
Ч. неден?	бирден	төрттөн	алтыдан

Турган тоозын көргүзөр тоолор ады кубулткыштарга кубулып турар. Олор бойлорынын кубулары аайынча база адалгыш сөстөр чилеп үч жол кубуларына бөлүнүп жат. Үнгүр туйукка токтогоны экинчи, үндү табышка токтогоны үчүнчи жолло кубуларына кирип жат.

126 задача. Эмди бу берилген примерди бичип алала, тоо

ады адалгышва кожо турун кубулганда кубулткыш кожултазын ајыктагар.

Т.	кем?	беш	кижи
Э.	кемнин?	беш	кижинин
Б.	кемге?	беш	кижиге
К.	кемди?	беш	кижини
О.	кемле?	беш	кижиле
Ј.	кемде?	беш	кижиде
Ч.	кемнен?	беш	кижиден

Тоо ады адалгышла кожо турун кубулганда кубулткыш кожултаны алынбайтан.

127 задача. Бу суриктар ы бичип алыгар, сурактарга јеткил карууларын бирип, тоолор адын сөслө бичип алыгар.

Бир јылда канча ай? Бир айда канча кун? Бир суткада канча час? Бир часта канча минут? Бир минутта канча секунд? Бу бичикте канча страница бар? Слердин класста канча үренчиктер бар?

Слердин школада канча бала үренип јат? Слердин колхозто канча член кижии бар?

128 задача. Эрмектерди бичиир тужында, тоолор адын сөслө бичигер.

БИСТИН ШКОЛА.

Бистин школада 4 класс. Баштапкы класста 44 кижии үренип јат, экинчизинде—39 кижии, үчүнчизинде 36 кижии, төртинчизинде—36 кижии, бастыра школада 155 кижии. Бистин класста 25 уул бала 14 кыс бала. Класста 21 бала пионерлер. Беш ле төрт отметкага 27 кижии үренип јат. Үредүде сондоп турган балдар—2. Кунунле бистин 4—5 уроктон болуп јат. Кажы ла уроктордын узагы 45 минут. Кичинек переменалардын узагы—10 минут. Јаан переменанын узагы—30 минут.

129 задача. Бу берилген эрмектерди бичип алала, кандый тоо ады кандый кубулткыштын кожултазын алыганын айдып беригер.

Бештин үчин алып ийзе, эки артар.

Онго сегисти кошсо, он сегис болор.

Бешти үчке көптөтсө, он беш болор.

Јүстен онды айрыза, тогузон артар.

Турган тоозын көргүзип турган тоо ады арифметический счет тужында кубулткыш кожултазын алынып турар.

130 задача. Бу берилген тоолор адын кубулткыштарга кубултыгар. Ошон кожулталары кажы тоо адында турганын айдып беригер.

Он бир, бирме беш, одус алты.

Колболу тоолор адын кубултар тужында, олордын калганчы учы кубулар. **Јүс он** деп сөстин учы кубулар. **Он алты** деп тоо адында алтынын учы кубулар.

131 задача. Бу берилген тоолор адын ычырала, турган тоо адына кандый кожулта кожулганын айдыгар. Ошон оны бичип, кожултазын дефиз ажырабөлүгөр.

Биринчи, экинчи, үчүнчи, төртинчи, алтынчы, онынчы, одузынчы, мунынчы.

Турган тоозын көргүзип турган тоолор адына **нчы, нчи, ынчы, инчи** деп кожулталар кошкондо, ээчий тоозын көргүзөр тоолор ады бүдүп жат. Бастыра тоолордын жаныс ла бирме деген тоо адына **зинчи** деп кожулта кожулар.

132 задача. Бу берилген турган тоозын көргүзип турган тоолор адын, ээчий тоо ады эдип кубултыгар.

Бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегис, тогус, он, он бир, он эки, он үч, он төрт, он беш, он алты, он жети, он сегис, он тогус, бирме, жүс бирме.

Турган тоозын көргүзип турган тоолор ады туйук табышка токтогон болзо, ээчий тоого көчөр кожултазы **ынчы, инчи** болор (алтынчы, үчүнчи).

Турган тоолор ады үндү табышка токтогон болзо, ээчий тоого көчөр кожултазы **нчы, нчи** болор (алтынчы жетинчи).

Ээчий тоолор ады кубулткыштарга үчүнчи жол аайынча кубулар.

133 задача. Бу берилген эрмектерде ээчий тоолор адын бичигер. Точкалардын ордына керектү кожулталарын бичип алыгар.

Мен мун тогус жүс бирме бир жылда чыккам. Менин карындажым школада үч жыл үренип жат. Колхозчылар беш жылдыктын эки жылында чыгарган заемына бичиттилер. Партиянын он жети жуунында эки беш жылдыктын планын жөптөгөн. Бистин карыган өбөгөнбиске жетен төрт жажы барып жат. Бир мун тогус жүс он жети жылда ишмекчи ле крестьяндар башкаруны бойынын колына алдылар.

§ 30. Кубулбастар

134 задача. Бу эрмектерди кычырала, карарта базылган сөстөрүн чыгара бичип алыгар. Ошон олорго одештой келижер сурактарын бичигер.

1. Балык түрген көптөп жат.

2. Үренчиктер школага эртен тура бардылар.
3. Бистин Адучы орустап жакшы билер.
4. Колкүчиле жаткандар озо коомой жаткан,
5. Сен айылыга жан, мен удабай келерим,
6. Бистин жаныбыста сүрекей жаан агаш бар.
7. Машина аттан чив жок түрген барып жат.
8. Бистин класста жакшы үренип жаткан балдар бар.
9. Коомой до үренип жаткан балдар бар.

135 задача. Биз бир камаалажып тураачы төмөктөп салган кубулбастарды ол глаголдорго ж.ба бичип алыгар.

ПРОГУЛКА

Кече бис жөптөштибис: эртен керектү ле немени алала, Ленилчек барарыбыс. Эртен тура бис атандыбыс. Он жаныбыста агаш карарып турды, алдыбыста суу жалтырап турды, анда-мында иштенип турган колхозчылар көрүнип турды, Бис ол суу жаар ууландыбыс. Тургузала ого чомунар деп чурай бердибис. Кыйгы табыш жаңыланды. Суу чачылып турды, балдар сүгүнижип, каткырышкылап турдылар. Күн сүрекей изидил турды. Бис кенетийин ле жакшы болгон кербелү, бойыбысты сананып турдыбыс.

КУБУЛБАСТАРДЫ ЧИКЕ БИЧИИР ЭЭЖИЗИ

1. сол жаны	сүрекей	жанында	акыр
2. он жаны	эртен	онон	калкалап
3. кенетийин	орустап	озо	немецтеп
4. алтайлап	кайдаар	алдында	кийининен
5. байала	качанда	арга-жокко	алдынан
6. чике	кайдан	айдарда	жанынча
7. жалтанбай	такып	кожо	жуугында
8. каа-жаа	арайла	түрген	жуугынча
9. тургузала	кезикте	удабай	ыраагынан
10. чүрчө	озогыда	өдүшке	эмди
11. тын	тайыс	тудушла	өткүре

136 задача. Өрөгү справкадан 7—10 кубулбастар талдап алыгар, оларды үч столбикке, үч суракка келиштирип бичигер.

Качан? Кайда? Канайып?

137 задача. Удура билдирлү эди бу кубулбастарды келиштирип бичип алыгар.

Коомой-жакшы

Жаман	Ыраагында	Жуугында
Үетинен	Алдынан	Ачу
Үстинде	Учуралга	Оной
Калганчы	Жеткил	Көп

Он жанында
Ыраак
Кийининен

Тайыс
Тыныда

Түрген
Каа-жаа
Уур

138 задача. Бу берилген кубулбастарды бойыгар талкай эрмектерге кожугар.

Эртен тура, түрген, жакшы, кийининде, ырагында, устинде, арга жокто, кенетийин, эртен, алтайлап, сүрекей,

Темдектегегежин: Эртен тура сүрекей жаан жааш жаады.

Эрмектин ичинде канайда? кайда? качан? ненин? деп сурактарга каруу болуп, кандый неменин кеберин жартап турган сөстөрди кубулбастар деп айдар.

139 задача. Бу баштапкы бөлүктеги эрмектерди кычырыгар. Онон экинчи бөлүктеги эрмектерди кычырыгар. Кандый? деп сурапка каруу болуп турган сөстөр эрмектин кандый үлүзинин алдында туруп жат.

1. Жакшы күн болды
Түрген элчи келди,
Бийик агаш туру.
Жабыс тура туру.

2. Күн жакшы болды.
Элчи түрген келди.
Сен онон бийик чык.
Сен ол кижиден жабыс отур.

Кезик кубулбастар бүткөн адыла түней болуп жат. Темдектезе: түрген, жакшы, жараш, сүрекей бийик, жабыс.

Кубулбастарды эрмектин ичинде бүткөн аттардан ылгаштырары мындый: бүткөн ады көп сабазында адалгыштын алдында турар, кубулбастар десе глаголдын алдында турар,

Темдектезе: Бу түрген жорукту ат.
Бу кизи түрген келди.

§ 31. Улантылар

140 задача. Бу берилген эрмектерди кычырала, темдектеген сөстөрди чыгара бичип алала, озор алдынан кандый бир көрөктин учурын айдып жат па, ажарыгар.

Мен школа жээр барып жадым.

Бистин колхоз укту кучаларына үзери база 21 укту куча алды.

Ойрот область төзөлгөнүнөн бери канча жыл өтті?

Балыкчы балыктап барган сайын чарагандар экелет.

Малдар кырдын ары жанында жүрү.

Улачы төнди ажыра мантатты. Жоннын жөөжөзи учун туружар керек.

Бие эрмекте жаантайын бойлоры алдынан учуры
жок сөстөр айдадыбыс. Ол сөстөрди эрмектин учур ке-
берин кубуларга айдадыбыс.

Темдөктөзө: Жаар, үзери, бери, сайын, озо, башка,
өскө, ары, учун, керегинде, ажыра, чылап, чилеп. Бу мын-
дый сөстөрди улантылар деп айдар. Бу улантылар алдынан
башка бичилер учурлу.

141 задача. Бу эрмектерди көчүрүп бичип алыгар. Ошон
уланты сөстөрүн таап алдынан чийү тартып темдөктөгөр.

1. Бистин жадыныбыс жылдын сайын там жаранып өңжүп
турган керегинде, кижин узак жылдарга жүрөргө күүни бар.

2. Өскө капиталистический ороондордо колкүчиле жат-
кандар эмдиге уур жадын - жүрүмиле жадып, же бойлорунун
жайым жүрүмү учун өштүлөрүлө тартыжып жат. Олор база
бис чилеп Совет жөн тургузуп аларга кичееп жадылар.

3. Үредү ажыра малдын угун жарандырып аларыбыс.

4. Клуб жаар барып жаткан Иван ла Павелге үзери Ва-
сий ле Николай кожолды.

5. Кырдын ары жанында кежим чилеп жайылган чөл бар.

6. Коля Васядан чик жок озо барала, оны бери кел деп
кычырып алды.

142 задача. Бу эрмектерди кычырып, темдөктөгөн сөстөрүн
чыгара бичип алала, улантызын темдөктөгөр.

1) Докладты айдып божогончо, сен угуп отур. 2) Бис-
тин башчыбыс келгенче сакып ал. 3) Бистин ийттин жааны
койчо. 4). Жүрөкчө айыл туру, жүлүнчө ыш чөйлип жат.

Өрө айдылган улантылардан башка ча, чо, чө деп
улантылар болор. Олорды качан да болзо, сөслө кожо
бичиир.

Темдөктөзө: обогочо, алаканча, кежимче, өркөчө.

143 задача. Эмди бойыгар санаып таап, кажы ла уланты-
га бир эрмектен бичигер.

§ 32. Колбочы бөлүгөштөр

Бөлүгөштөр дегени, сөсти сөслө колбоштырып,
сөсти сөслө тендештирип, эрмекти эрмекке колбоп ту-
рар, куучын эрмектин үлүзи болуп жат.

144 задача. Бу эрмектерди көчүрүп бичип алала, кандый
сөстөрди колбоп тургавын айдып беригер.

1. Кырда койлор ло эчкилер жүрүп жат.

2. Тетрадь ла карандаш садып ал.

3. Мөш лө карагай күйгүр агаштар.

4. СССР-дин ишмекчилери ле крестьяндары јаныс план бұдүрип јат.

5. Бис сууга эжнерибис эмезе кемелү јүзерибис.

6. Кооперативке Иван, Петр база Коля бардылар.

Эрмектин ичинде сөсти сөслө колбоштырар: ла, ло, ле, лө, база эмезе деп колбочы бөлүгештер болор. Бу ла, ло, ле, лө деген колбочы бөлүгештер ээжи аайынча онын алдындагы колболып турган сөзинде кандый үндү табыш бар, андый үндү табышту бөлүгеш турар. Темдектезе: ат ла уй, кой ло эчки, төө лө сарлык, чибиле карагай.

145 в а д а ч а. Бу берилген эрмектерди бичип алала, оной анда кандый сөстөр колбочы бөлүгештин ордына туруп јат, айдып беригер.

1. Кырда түлкүлер де бөрүлер де бар.
2. Бистин јерде кайын да карагай да бар.
3. Бистин школада кино до бар.
4. Кышкыда өркө дө айу да ичегенинде јадып јат.
5. Бистин јерде тийинкат та боронот то бар.
6. Күртүк те өртөк тө куш.

Эрмектин ичинде сөсти сөслө колбоп тоолой айдар тужында колбоштырарына да, до, де, дө, та, то, те, тө деп колбочы бөлүгештер кирип јат. Олор база сөстөн башка бичилип јат.

146 в а д а ч а. Бу куучынды вычирала бөлүгештерле колболып турган сөстөрдү бөлүгештериле катай чыгара бичип алыгар.

СССР-дин јаны Конституциянын анылузы неде деп айткажын, ого активный, эмезе пассивный граждандар, јок, ого бастыра граждандар активный, ол эр улус ла үй улустын ортозында башка правоны билбей јат, „оседлый“ ла „көчкүн јурттардын“ јөөжөлү ле јөөжөзи јогынан образованный ла образованный эместердин ортозында башказын ол јок эдип јат. Ого, бастыра граждандар бойларынын правозында түней болуп јат. Онын алкы-јөөжөзи де эмес, национальный угы төзи де эмес, эр де кижиле үй де кижиле болгонынан эмес, онын служебный керегинин аайынан эмес, је кажыла гражданинин акту бойынын билгири, акту бойынын труды, онын јондогы аайын анылап јат.

Калганчызында, јаны Конституциянын проектинин база бир баш анылузы. Буржуазный конституциялар граждандардын формальный праволоры керегинде бичип, ого токтоп јат. Ол праволорды јүрүмге кандый эп-аргазын табарга, онын јолын табарга кичебей јат. Граждандар тен праволу

деп айдыжып јат. Је ээзи ишмекчилердин ортозында, помещик ле крестьяндардын ортозында тең болбозын ундуп јадылар. Баштапкыларында байлык јөөжөө јондо политический күч бар, экинчилеринде дезе—баштапкызы да экинчизи де јок. Баштапкылары кижиги күчин јип турарда, экинчилери күчин јидирип тургандар. Эмезе ошон ары сөс айдарына, јуун јуурына, печатька јайым керегинде айдып јадылар, (је ол јайымдар бойында), јуун өткүрерине јарагадый туралар, јакшы типографиялар, јеткилинче чаазын база ошон до өскөлөри јок тужында, ишмекчи класска кей сөс боло беретенин ундуп јадылар.

(И. В. Сталин. СССР Союзынын Конституциязынын проэкти керегинде докладынан).

§ 33. Интернациональный ла орус тилден кирген сөстөр

147 задача. Бу әрмектерди кычырата, орус тилден кирген сөстөрдиги чыгара бичип алыгар.

1. Бистин кооперативке конфет, сахар, пряник, бөс, сапогтор, пальтолор әкелди.

2. Бистин колхоз јаскы кыра ижин божотты. Ол кыраны тракторло иштеген.

3. Колхоз, совхоз ажыра албатынын јүрүм јадыны өнжүп јаранды.

4. Бистин јерде клуб бар. Бис ого јаантайын јүрүп, кино көрүп јадыбыс.

5. Бистин класста парталар, столдор отургыштар, доска, картиналар, плакаттар бар.

Ойрот-тилине орус тилден ле орус тил ажыра кирген интернациональный сөстөр бар болуп јат. Олордын тазылын орус тилде айдылып турган аайынча бичип.

Темдектезе: Печка, рама, мяч, доска, партия, революция, коммуна, телеграф, аптека ошон до өско көп сөстөр.

140 задача. Бу орус тилден кирген сөстөрдиги кубулткыштарга кубулткышын, олордын кужулталары кандый туйуктаг башталганын аярыгар.

Т. не?	колхоз	клуб
Э. ненин?	колхоз-тын	клуб-тын
Б. неге?	колхоз-ко	клуб-ка
К. нени?	колхоз-ты	клуб-ты
Ө. неле?	колхоз-ло	клуб-ла
Ј. неде?	колхоз-то	клуб-та
Ч. неден?	колхоз-тон	клуб-тан

Ойрот тилине орус тилден кирген сөстөрдөн д, з, ж, б, д, г, деп букваларга токтогонун кубулткыштар сайын кубулткажын, кожулталары тунгак туйук табыштаг башталар, (Завод-ко завод-ты). Онон өскө көп тоонун кожулталары база тунгак туйуктан башталар. —Клубтар, заводтор).

149 задача. Бу эрмектерди кычырала, баштапкы бөлүктеги ле экинчи бөлүктөги эрмектерде темдектеген сөстөр кандый тунгакка токтоп, кандый кожулта кожулганын айдып беригер.

1. Кабинетте улус жуулуп жат.
2. Мен кабинетимде барып отурамын.

Орус тилден кирген эжерлү тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын жаныс к ла т туйукка токтогону жүзүн кожултазын кошкондо, бойынын жарт эжерине солуна берер.

Темдектезе: комитет-комитеди; порядок-поярдогы.

Эжерлү туйукка токтогон сөстөрдүн учындагы тунгактын алдында туйук табыш турза, бойынын жарт эжерине солунбас. Темдектезе: класс, классым, марш-маршым.

Ажару: Бу өрө айдылган орус тилден кирген сөстөрдөн өскө, орус тилден кирген сөстөрдө көчүрилбей ол аайынча мындый глагол сөстөр кирип жат. **Командовать, танцевать, утверждать, маршировать, рапортовать.** Бу мындый глаголдор орус тилинде кандыйда өйдө турган болзо, өрө көргүскен аайынча бичилип, бистин тилдеги тургуза, келер, өткөн өйинин глаголдоры кожулып жат.

Темдектезе: 1) Командир командовать эдип жат. 2) Командир командовать этти. 3) Командир командовать эдер.

Онон өскө кыскарта айдылган СССР, РСФСР, МТС онон до өскө көп андый сөстөр база ол аайынча бичилер. Же, эрмектин ичине кирип, сөстөрлө көлболу болзо, учындагы табыш аайынча кубулткыштардын кожулталарын дефис ажыра алынып турар.

Темдектезе: МТС-тин тракторлары. СССР-дин албатызы. МТС-те тракторлор көп. СССР-де жүзүн-жүүр укту албатылар бар.

Ўренгенин кыскарта катап өдөр таскаду.

150 задача. Кандый кеберлү эрмектер билеригер тоолоп айдып беригер.

151 задача. Бу куучынан энгозо кыйгылу ла суракту эр-

мектерди чыгара бичип алыгар. Арткандары кандый эрмек болуп турганын айдыгар.

КАРУУЛЧЫК

Жайдын учы. Колхозтын жалаңдарында аштар жырта бүделе, кезерине жетире быжып барып жат.

Ол аштарды Кыдат өбөгөн каруулдап турды.

— Мени кожо каруулчык эдип алзагар, өбөгөн! — деп, Кичекемкей оной сурап турды.

— Сен аш каруулдаарына жеткелек — кичинек эмезин бе? — Кыдат өбөгөн сурап турды.

— Сени каруулдадала кичи канайып энчигип отуратан! Уйуктап каларын ийне!

— Жок уйуктабазым, өбөгөн! — деп, Кичекемкей айрылбай турды.

— Онойдордо уйуктабазым дийзин бе? Же, канайдар, баралык! Кандый каруулчык болгонуңды көргөй база!

Жалаңда тыш. Ай чыгып келди.

Өбөгөн Кичекемкейди каруулдадып салала, бойы одуга барып, оның канайда каруулдап турганын шигжилеп турды.

Кичекемкей отуруп жадала үргүлөй бергенин билбей калды.

— Каруулчык мындый болотон бо? — деген табыш угуп, ойгоноп болобой турды.

— Бу не мындый?, деген табыш угулган жерде көзин ачып ийзе, Кыдат өбөгөн жанында каткырып турды.

152 задача. Куучыяды кычырала, бу мындый ээжи аайыпча эрмектен бөлүмөлөрүн чыгара бичип алыгар: эн ово адалгыштарды, глаголдорды, согузаларды, бүткөз аттары, тоолор ады.

ПУЛЕМЕТЧИК ГАЛУСТАШВИЛИ

Галусташвили — грузин. Ол Кызыл Черуге он тогус жаштуда барган, бир жылдын бажында ол баштапкы жууга кирди.

Бир журт жаткан пункттын жанында бистин частьтар наступление этти. Немецтер ле румындар бистин частьтардын ичкерилеп турганын токтодош аларга ченештилер,

Галусташвили оштүлөргө согултаны берерине эптү болзын деп, бойынын пулемёдыла сол жанындагы орого барып алды. Кайдала снарядтардын жарылган табыштары жызырап турды. Гвардеец Галусташвили тобуракла көлгө согуп ийгедий болуп турды. Снарядтын жарылган осколкалар жанынча куулап турдылар. Же, жалтанбас жуучыл патрондор түгөнгөнчө оштүни үзүги жок адып турды. Оштү оны сезип салала, пулемётчикти ле оның жанындагы Кызыл Черүчилерди курчаарга ченештилер.

Галусташвили бир фашистский офицерди бажыла жыга түртеле, бычакла сайып ийди. Оскө дө черүчилер өштүлөр-лө жалтамчы жок тартыштылар. Оштүнийн үч катап жууктап келгенине согулталарды берип, төртинчизинде өштүнийн эки взводун келип, тартыш калаптанып тура берерде, Галусташвили туруп чыгып, автоматты ла гранаталарды алала, „Төрөл учун, Сталин учун ичкери!—деп, кыйгырала ичкери болды. Колдомдошкон жууда немецтер ле румындардын эки взводун үзе кырып салдылар. Пулемётчик Галусташвили жүске жетире немецтерди ле румындарды жок эдип салды.

Советский башкаруу пулемётчик Сократ Галусташвилиге Советский Союзтын геройы деп ат берди.

153 задача. Кубулткыштарды бичип алала оморды баштачы жолло, экинчи жолло, кубулар адалгыштарды кубултыгар.

154 задача. Адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар. Кандый кубулткышта кандый туйукка токтогон адалагыштардын учындагы туйук экилеве берип жет? Оны жартап айдыл беригер.

ат, мак, тон, мал

155 задача. Глаголдорды кажызын ла эн баштап жангыс тоолу үч жүзүнге омон көп тоолу үч жүзүнге кубултыгар.

бодо, кирееле, үркү, тут, кас, ич, экел, кыр, жуун.

156 задача. Бу чөрчөткөн алган үзүктүн глаголдорун чыгара бичип, омордын бйлөрүн айдыгар.

— Азыраган адам менин болзо,	Карыган бисти ченебей, Камзал кебинди чечип ий.
Алтан кулаш куйрукту, Ак бөөрү болгон эди	Он колынды өрө көдүр, Колтыгынды көрөдим мен!
Эмискен энемди билбезим, Эмдиге жетире бедиредим. —	Оны уккан Ак-Тайчы Камзал кебин чечип ийди,
Ак-Тайчы онойдо айтты.	Он колын өрө көдүрди.
Алтын-Тананы өргөгө экелди.	Он колтыкта кара менди,
Оны уккан Алтын-Топчынын	Ада-энези көргилеп ийди
Эки көзи жаандай берди.	Алакандарын чабынып ийги-
Ак-Тайчыны кезе ажыктап	леди.
Кенетийин кыйгырып ийди:	Ак-Тайчы баатырды,
— Эки көзин көргөмдө,	Энези бажынан тудуп
Менин көзимнин оды көрү-	окшойт,
нет.	Адазы будынан тудуп окшойт
Эрмек-сөзин уккамда,	Айдан жарык-ай тийгендий,
Ак-Бөкөнүн уни угулат!	Күннен изү-күн тийгендий,
Адакы учында танкан,	Ак-Бөкө ло Алтын-Топчы,
Ак бөөрүге алдырткан,	Айдары жок сүгүндиленер.
Уул балам сен эмтирин!	(Н. УЛАГАШЕВ).

157 задача. Бу берилгенен эренгестерди таап чыгара бичип алыгар. Онон кожулталарын алдыча чийү тартып төмөктөгөр.

Канча сууды кечкен соондо
Аранай, Шаранай эм журтына
Кирип келген турбай кыйты.
Жаран-Чечен жараш кыс,
Ак өргөгө жаба келди,
Аттан түшпей бичигин берди.
Аранай, Шаранай алган бой-

ынча
Айдып болбос сүгүндилер.
Адазына кирип мактандылар:
„Ээзи жок жөөжө калтыр,
Ээзи жок жон артыптыр,
Камчы жеерен атка минген
Алтай-Буучай базылыптыр.
Бистин тыгынбай турган
күлүк,
Жаныс ол болгон эди,
Эмди жердин үсти бистин
болор,
Айдары жок бай болорыбыс!“

Оны уккан олордун адазы
Уулдарын кезедип айтты:

„Камчы жеерен ату,
Алтай-Буучай өлбөс кижин
Онын кызарар каны жок.
Онтон өлөр тыны жок.
Арай эрте сүгүнбегер,
Аайын жаап шигдеп көрү-
гер“.
Же, Аранай, Шаранай экү,
Аданын сөзүн укпадылар.
Атанып турган көндүктилер.
Жаран-Чеченди ээчий
Алтай-Буучай баатырдын
Жери журтына жетилер.
Эрбен-Чечен абакай,
Жаран-Чечен кызыла,
Эки каанды уткуп чыктылар.
(Н. УЛАГАШЕВ).

158 задача. Жакыта кеберлү глаголдын учында к деп тунгак туйук табыш турза, эренге бүдүрөр кожулта кандый тунгак туйуктан башталганын айдып беригер.

159 задача. Бу куучанын солумаларын да бүткөн ады сөстөрүн башка эки столбик эдип чыгара бичип алыгар.

I.

II.

Ак санаалу Ак-Баатыр,
Айылдап келгенин алкышту,
Амыр энчү жадарга,
Нажы болгонуна макалу.
Аражан ашты ичеле,
Менин сыным серизин,
Албатымла жыргайла
Сенин жүрүмүн жаранзын!

Жаш агашту алтайыбыс,
алтайыбыс!..
Саргарбазын качанда,
качанда!..
Жайымбистин кожоныбыс,
кожоныбыс!..
Үзүлбезин качанда,
качанда!..

160 задача. Солумалардын да бүткөн ады сөстөрдүн кажызы кубулткыштарга кубулар, кажызы кубулабас айдып беригер.

161 задача. Бу солумаларды эң озо жагыс тоолузынча онон көп тоолунча кубулткыштарга кубултыгар.

МЕН, СЕН, ОЛ.

162 задача. Бу стихотворениенен жүзүнүн кожултазы кожулган сөстөрдү ончозун чыгара бичип алыгар. Жүзүнүн кандый

табыштан б шталган кожултазын кожордо сөстин. учындагы кан-
дый тунгак туйук табыш бойынын уягүр эжерине көчө бериптир
айдып беригер.

I

Калык жонды жыргаткан	Кол күчиле жаткандар
Кайран бистин баатырыбыс.	Кожондоп сени алкады.
Каанды, байды жок эткен	Көк Алтайдын албатызы
Калапту бистин баатырыбыс.	Көргөн жерден уткуды.
Күлүк бүткен баатырлар	Баштап берген журумун
Күчин көрүп жалтанды	Канча чакка бек болзын:
Эзеней эжин жаражын	Бажыбыс билген баатырга
Элбек жондор кайкашты	Канча уйеге мак болзын!

II

...Төрөл жерибис коругандарга
Түрген капшаай болыжып,
Аштын жакшызын албатым,
Узак фронтко аткарат.
Чечектин жаражын албатым,
Чеберлеп черүге ийгилейт,
Сүгүнип баатырлар ичсийн деп,
Сүттин жакшызын бергилейт,
Кунукпай жууга жүргилезин деп,
Кымыс, аракыла күндүлейт.
Өштүлөрдү түрген кырзын деп,
Өмө болужын жетирет.
Жыргал жүрүмдү бу бистер,
Жылгыр фашистти женели!
Болот баатыр Сталинге
Бастыра бистер баштадып,
Өштөп келген Гитлерди
Өлтүрө согуп таштайлы!

163 задача. Берилген бүткөн ады сөстөрдү **качественный**
бүткөн аттар эдил кубултыгар.

сары, боро, сур, кер, кара, жеерен, кызыл, көк, чап-
кыр, ак, күрен, жаан, кичинек, түрген, жылтыркай.

164 задача. Овго жетире турган тоозын да ээчий тоозын көр-
гүзүп турган тоолор азын бичип беригер.

165 задача. Бу тоо аттарыя кубулткыштарга кубултыгар.

бир, он, эки, жүс, жирме, беш.

онынчы, он бежинчи, төртөнинчи.

166 задача. Быйыгар сананый үч колболу эрмек, үч баш эр-
мек ле кошкон эрмек, үч чикө куучынду эрмек, сырагай учында
эки кычыру эрмектер бичип беригер. Кандыйла көбөр эрмектерде
токтой түжөр темдектерин жартап беригер.

167 за да ча. Эрмектерден эн озо кубулбастарын, онон улан-
тыларын, учында бөлүгөштөрүн чыгара бичип алыгар.

Кажыла үренчиктин кичеери орустап куучындаарга үре-
шип алары болуп жат.

Бис ка-жаа экскурсияга жүрүп турадыбыс.

Озогыда улустын жүрүми карануй болгон.

„Акыр, сакып ал“ — деп, Иван кыйгырды.

Жаскыда өлөн түргөн өзүп чыкты.

Город жаар шургуп жаткан машина бистин.

Бис сууды кечире мосто салдыбыс.

Ол барган да сайын солун табыштар угуп келет.

Сен чилеп иштеерге үренип аларга албаданып турум.

Онын керегинде бүгүн једип болбодым.

Онон ары барары јок.

Сен де, мен де үренчик.

Иван ла Санаш иштенип турулар.

БАЖАЛЫКТАРЫ

ҮЧҮНЧИ КЛАСС.

	стр.
§ 1. Эрмек	5.
§ 2. Тегин эрмек	5.
§ 3. Кениткен эрмек	5.
§ 4. Эрмек ичинде сөстөр колболу болоры	6.
§ 5. Эрмектердин баштачызы ла айдылганы	10.
§ 6. Жартачы сөстөр	12.
§ 7. Сөстин тазылы ла кожултазы	14.
§ 8. Сөстин тазылы ла кожулталарында эрин чөйүлө айдылар үндү табыштардын түней-лежери	15.
§ 9. Бириккен сөстөр	16.
§ 10. Адалгыш	16.
§ 11. Жаныс ла көп тоолу адалгыштар	18.
§ 12. Адалгыштардын кубулары ла кубулткыш-тары	19.
§ 13. Адалгыштардын кубулар кеберлери	20.
§ 14. Баштапкы жолло кубулар адалгыштар	21.
§ 15. Экинчи жолло кубулар адалгыштар	23.
§ 16. Үчүнчи жолло кубулар адалгыштар	27.
§ 17. Көп тоолу адалгыштардын кубулары	28.
§ 18. Адалгыштар жүзүндөргө кубулары	29.
§ 19. Адалгыштардын эрмекте баштачы, эмезе жартачы болуп турган ээжизи	31.
§ 20. Бүткен ады	31.
§ 21. Адалгыш бүткен ады боло берери	33.
§ 22. Солумалар	34.
§ 23. Жүзүннин солумаларынын кубулары	35.
§ 24. Глагол ло онын керегинде текши айтканы	38.
§ 25. Жакылта кеберлү глагол	39.
§ 26. Глаголдордын өйлөри	42.
§ 27. Глаголдордын тургуза өйдө жүзүндөргө ле тоого өскөрөри ле чын бичири	44.
§ 28. Глаголдордын өткөн өйдө жүзүндөргө ле тоого өскөрөри ле чын бичири	44.
§ 29. Глаголдордын келетен өйдө жүзүндөргө ле тоого өскөрөри ле чын бичири	45.
§ 30. Жарты жок кеберлү глагол	47.
§ 31. Жарты жок кеберлү глаголдордын өйлөргө жүзүндөргө ле тоого кубулары	47.
§ 32. Интернациональный ла орус тилден кирген сөстөр	48.

ТӨРТІНЧИ КЛАСС

§ 1.	Эрмектин ичинде сөстөрдин ээжизи	50.
§ 2.	Табылу, суракту, кыйгылу эрмектер	51.
§ 3.	Кениткен ле кенитпеген эрмек	54.
§ 4.	Бир канча укташ сөстөрлү эрмектер.	55.
§ 5.	Эрмек ичинде тоолоп турган сөстөрдө да, де, до, та, то, те, тө колбочылардын бичиир ээжизи	56.
§ 6.	Бир канча јартачылу эрмектер	57.
§ 7.	Укташ сөстөрлү эрмектерде эки точка тур- гузары	57.
§ 8.	Колболу эрмек	58.
§ 9.	Баш эрмек ле кошкон эрмек	58.
§ 10.	Чике куучын	60.
§ 11.	Кычыру эрмек	62.
	Эрмектер керегинде катап өдөр таскаду	63.
§ 12.	Сөстин тазылы ла кожулталары	65.
§ 13.	Адалгыш	66.
§ 14.	Адалгыш сөстөрдөн адалгыштар бүдери	67.
§ 15.	Глаголдон адалгыш бүдери	68.
§ 16.	Адалгыштардын кубулары	68.
§ 17.	Бүткен ады	70.
§ 18.	Эрмектердин бөлүмелеринен бүдетен бүт- кен ады сөстөр	71.
§ 19.	Солумалар	74.
§ 20.	Мензилу солума	75.
§ 21.	Глагол	77.
§ 22.	Жакылта кеберлү глагол	78.
§ 23.	Болушчы кеберлү глаголдор ло олордын жакылта кеберлү глаголдорло колболоры	79.
§ 24.	Глаголдордын өйлөри ле олордын јүзүндер- ге ле тоого өскөрөри	79.
§ 25.	Јарталган кеберлү глагол	81.
§ 26.	Јарты јок кеберлү глагол	83.
§ 27.	Черексибес глагол	84.
§ 28.	Эренистер	84.
§ 29.	Тоолор ады	85.
§ 30.	Кубулбастар	88.
§ 31.	Улантылар	90.
§ 32.	Колбочы бөлүгөштер	91.
§ 33.	Интернациональный ла-орус тилден кирген сөстөр	93.
	Ўренгеини кыскарта катап өдөр таскаду	94.

Ответственный редактор *Л. И. Чезалков.*

АН 100251. Сдано в набор 12/V-1945 г. Подписано к печати 4/VI-1945 г.
Объём печатного листа 6,25. Учётно-авторских листов 6,5. Формат 6×9,36
Тираж 1000. Заказ № 434.

Типография Обнацизательства.

ОПЕЧАТКАЛАР

Страница-	Строка	җастыра базылганы	Кычылары
7	3-чи алтынан өрө	Берилип	Берилип
10	20-чи строка үстүнөн төмөн	башчызы	баштачызы
52	2-чи строка үстүнөн төмөн	табыштарып	табыштырып
63	17-чи алтынан өрө	Мен кызыл Черүдеги	Мен Кызыл Черүдеги
64	9-чи строка үстүнөн төмөн	атта, уйда	Ат та, уй да
67	13-чи строка үстүнөн төмөн	МЫЛТЫКТАН	МЫЛТЫКТАН
77	21-чи строка үстүнөн төмөн	өткөн үй	өткөн өй
84	19-чи строка үстүнөн төмөн	Берилген	берилген
87	13-чи строка үстүнөн төмөн	Берип	Берип

12600

Цена
Базы 5 р.
с.

А. Г. ШАБУРАКОВ
Грамматика и правописание
афротского языка
для 3—4 класса